

Een voorlopige indruk

Het huidige kabinet-Biesheuvel heeft zijn laatste grote werkstuk gepresenteerd — de *Miljoenennota 1973* — dat de komende weken onderwerp van veel discussie zal zijn. Volgens dit werkstuk zullen onder invloed van de inflatie beleidsombuigingen en nieuwe fiscale dekingsmaatregelen moeten worden gerealiseerd ten einde de begroting te laten voldoen aan de eisen van het trendmatige begrotingsbeleid.

De regering-Biesheuvel heeft bij het opstellen van de begroting zonder meer aangenomen dat de onderhandelingen met het bedrijfsleven over het zgn. sociale contract gunstig zullen aflopen. Het is echter de vraag of het regeringsbeleid in 1973 er zal gaan uitzien zoals het ons nu wordt voorgeschoteld. De inhoud van het sociale contract ligt namelijk voor Biesheuvel c.s. nu reeds vast: de mutatie in het loon van de zgn. modale werknemer zal zonder incidentele loonsverhoging en na aftrek van de belastingen e.d. neerkomen op de reële nullijn, terwijl de wijziging in de prijzen voor alle binnenlandse bestedingen uitsluitend op basis van kosten geschiedt, zodat het winstbedrag per eenheid produkt ongewijzigd blijft.

Uit de *Macro-economische verkenning 1973* blijkt dat 1973 conjunctureel een gunstiger jaar wordt. De investeringen en de reële produktie zullen zich gunstig ontwikkelen, er blijft een overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans en de werkloosheid zal iets afnemen. Naast de raming van de kerngegevens voor 1973 bij realisering van de loon- en prijshypothese van de regering-Biesheuvel, geeft het Centraal Planbureau ook een raming van de kerngegevens voor het geval dat de onderhandelingen over het sociale contract mislukken.

Uit beide ramingen blijkt duidelijk de gunstige invloed van de nullijn op de Nederlandse economie. Bij afwezigheid van die nullijn zullen de loonsom per werknemer in de bedrijven, het volume van de materiële overheidsbestedingen en het prijspeil van de particuliere consumptie stijgen met resp. 13%, 4,5% en 7%. Bij realisering van de nullijn bedragen deze percentages resp. 9, 6 en 5. Hoewel bij afwezigheid van de nullijn de lonen met 4% extra zullen stijgen, zal de extra groei van het reële vrij beschikbare inkomen slechts 1% zijn, terwijl de werkloosheid bovendien met ca. 5.000 personen zal toenemen.

Ofschoon een loon- en prijsmatiging dus zonder meer een gunstige invloed op de Nederlandse economie heeft, is het geenszins zeker dat zij zal worden gerealiseerd. De vakbeweging heeft de regering immers stringente voorwaarden gesteld bij het tot stand komen van een sociaal contract. Bovendien mag wegens de gunstige conjuncturele vooruitzichten niet worden verwacht dat zij zich soepeler zal gaan opstellen. Ik kan mij dan ook moeilijk voorstellen dat de vakbeweging alle beleidsombuigingen en de stijging van de BTW zal accepteren. Indien het voorgestelde regeringsbeleid zal worden verwezenlijkt zal, tenzij een loon- en prijsmaatregel wordt afgekondigd, de ongunstige raming van het CPB dan ook actueel worden.

In feite heeft de regering-Biesheuvel de weg van de minste weerstand gekozen. Ze heeft een begroting samengesteld die aan de budgettaire eisen voldoet, ze heeft hierbij aangenomen dat haar wensen inzake de lonen en prijzen in vervulling komen en zij heeft tenslotte enkele beleidsmaatregelen voorgesteld, waar zijzelf volledig achter zal staan, maar die niet alle de instemming zullen hebben van de vakbeweging. Ik heb overigens de indruk dat de regering zich bij het zoeken van beleidsmaatregelen beperkingen heeft opgelegd, zodat een volgende regering zonder ingrijpende begrotingswijzigingen met andere plannen kan komen.

Vooraf over de belastingplannen zal de komende weken druk worden gesproken. De voorgestelde BTW-verhogingen zullen niet met enthousiasme worden ontvangen, vooral niet omdat hiervoor gemakkelijk betere alternatieven kunnen worden gevonden. Zo zou bijv. de verhoging van het lage tarief van de omzetbelasting van 4 naar 5% achterwege kunnen blijven door de inflatiecorrectie niet tot 80%, maar tot 50% te beperken, zodat deze geheel uit de inflatoire progressiekop kan worden gefinancierd. Dit heeft bovendien het voordeel dat het prijspeil van de particuliere consumptie minder sterk zal stijgen.

L.H.

In ESB van 4 oktober a.s. zal uitvoeriger worden ingegaan op Miljoenennota en Macro-economische verkenning.

Inhoud

Een voorlopige indruk	881
<i>Drs. P. A. de Ruiter:</i> Solitair	883
<i>Ir. S. A. Boon:</i> Enkele beschouwingen naar aanleiding van de Nota Volkshuisvesting; k = h?	884
Mededelingen	888
<i>Drs. A. J. C. W. M. de Kort:</i> De vervuiler betaalt, maar hoe?	889
<i>Prof. Drs. R. Burgert:</i> Een nieuwe rol voor de overheid bij financiële reorganisaties	897
<i>Drs. L. A. van der Linden:</i> Een conferentie van regionalisten	899
Prognosties Toekomstonderzoek, door <i>Drs. P. Ressenar</i>	901
Boekbespreking Prof. Dr. J. F. Haccoû: Termijnhandel, termijnmarkt en speculatie- (goederen), door <i>Drs. C. de Schipper</i>	902
Norbert Elias: Wat is sociologie?, door <i>Drs. C. Boef</i>	903
Ontvangen publikaties	904

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.

Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f 72,80 per jaar. studenten f 46,80, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).
Prijs van dit nummer: f 2,00.
Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Postrekening no. 8408; bankrekening no. 25 50 56 877 bij Bank Mees & Hope NV te Rotterdam. Voor België: Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Solitair

Een vraagstuk dat in de kringen van het midden- en kleinbedrijf de laatste tijd nogal veel discussiestof oplevert is dat van de zogenaamde *solitaire vestigingen*. Daaronder worden verstaan detailhandelsvestigingen buiten of aan de rand van gemeentelijke kernen, op terreinen waaraan oorspronkelijk geen winkelfunctie is toegedacht. Voorbeelden daarvan zijn de zo geheten verbruikersmarkten (levensmiddelen), de MIRO (duurzame goederen) en — vrij recent — de plannen van Koninklijk Beheer Bijenkorf om zelfbedieningswarenhuizen of superstores op een aantal plaatsen in Nederland te gaan vestigen. Daaraan verwant zijn dan de MAKRO-vestigingen van de SHV, zelfbedieningsgroothandels, wier exclusieve groothandelskarakter door velen in twijfel wordt getrokken.

Het zijn vooral de recente superstore-plannen van de Bijenkorf die tot enige onrust in de mkb-wereld aanleiding geven. Niet ten onrechte. Het oude adagium „in een straat met vier kruideniers is er altijd ruimte voor een betere” moge nog altijd geldig zijn, men accepteert ook niet meer processen van kille sanering als gevolg van „overbewinning”. Daarmee wordt de noodzaak van een zekere ruimtelijke ordening ook op het terrein van het mkb steeds evidenter. Distributie-planologie noemt men dat tegenwoordig, een voorzichtig laveren tussen enerzijds de blijvende behoefte aan een gezond stuk concurrentie óók in de sfeer van het mkb en anderzijds de noodzaak van een zeker evenwicht tussen consumptieve vraag en een bedrijfseconomisch verantwoord aanbod van winkelvoorzieningen, tevens rekening houdend met eisen van planologische en stedenbouwkundige aard.

De grote vrees nu is dat de superstores en andere solitaire vestigingen het geschetste wankele evenwicht — voor zover natuurlijk al aanwezig — zullen verstoren, met alle nadelige economische en sociale consequenties van dien. Die nadelige invloed wordt uiteraard groter naarmate het betreffende verzorgingsge-

bied kleiner is. Iedere gemeente van enig formaat doet tegenwoordig — al is het maar een klein beetje — aan winkelplanning en men kan moeilijk stellen dat daarbij in veel gevallen sprake is van een te laag aanbod van detailhandelscapaciteit. Het zal duidelijk zijn dat in een dergelijke situatie toevoeging van zo'n winkelgigant als een superstore tot ongewenste economische en sociale toestanden kan leiden, zeker in een vrij klein verzorgingsgebied.

Nu wordt door voorstanders van dergelijke „outside”-vestigingen wel aangevoerd dat zij slechts een aanvulling op en geen vervanging van het bestaande distributiepatroon willen bieden. Immers, zo luidt de redenering — en men baseert zich dan op nationaal-economische prognosecijfers — de superstore-ontwikkeling zal een zeer geleidelijke zijn en derhalve slechts beslag leggen op een deel van de *groei* van de detailhandelsomzet. Inderdaad blijkt er zo beschouwd voldoende „ruimte” te zijn voor het superstore-fenomeen, d.w.z. nationaal beschouwd. Het is echter niet uitgesloten dat op vrij kleine regionale deelmarkten van de ene dag op de andere vrij belangrijke verstoringen kunnen optreden. Bovendien dient men zich, wanneer men over *groei* spreekt, te realiseren dat een groot deel van het reeds bestaande detailhandelsapparaat zich alleen maar zal kunnen handhaven bij een forse, en beslist niet alleen maar nominale groei.

Zo er dus ruimte zou zijn voor superstores — en ik ben geneigd die vraag toch positief te beantwoorden — is dat in ieder geval een vrij smalle marge. Hetgeen de noodzaak

van een zekere planning op dit terrein alleen maar versterkt. Ook om nog een andere reden. De grote vervoers- en verkeersstudie van het Nederlands Economisch Instituut werpt de klemmende vraag op of het geen tijd wordt om te trachten de verkeersvraag wat meer te beheersen in plaats van koortsachtig te blijven proberen het *aanbod* van de verkeersinfrastructuur aan die snel exploderende vraag aan te passen. Ook om deze reden kan men een vraagteken plaatsen bij de plannen om buiten stedelijke agglomeraties tot winkelvestigingen te geraken. De consument zal immers vrij grote afstanden moeten gaan overbruggen om deze winkels te kunnen bezoeken, hetgeen betekent een nog grotere verkeersintensiteit. In feite wordt hiermee weer een nieuwe categorie nadelige externe effecten geschapen, waarvan nog maar afgewacht moet worden in welke mate ze vergolden zullen worden via de verkoopprijs van het superstore-assortiment.

Het zou evenzeer te betreuren zijn indien de huidige ontwikkeling, waarbij men er met veel pijn en moeite in slaagt leefbare binnensteden te creëren met oplossing van de daaraan inherente verkeersproblematiek, zou worden doorbroken door een ongeremde en ongecoördineerde expansie van solitaire vestigingen. Dat houdt immers het grote risico in dat de winkelfunctie van die binnensteden wordt aangetast.

Aan het toch reeds moeilijke probleem van de intergemeentelijke coördinatie van plannen voor winkelcentra is hiermee een nieuwe problematiek toegevoegd: de planologische begeleiding en distributieve „inbedding” van de solitaire vestigingen. Het wachten is nu op het resultaat van de interdepartementale commissie, welke zich op dit probleem heeft gestort en — naar wordt verwacht — binnen enkele maanden hierover zal rapporteren.

Enkele beschouwingen naar aanleiding van de Nota Volkshuisvesting

k = h?

IR. S. A. BOON*

Rente van geld geïnvesteerd in de woningbouw volgens de huidige subsidieregeling

Algemeen

Om de rente te berekenen die wordt gemaakt op geld dat in een woningbouwproject wordt geïnvesteerd, maakt één van de grote pensioenfondsen in Nederland gebruik van de „earning power”-methode. De „earning power”, verder genoemd EP, van een investering is het rentepercentage waarbij de contante waarde van de netto-opbrengsten („cash flow”) gedurende de beschouwde levensduur van het project gelijk is aan de oorspronkelijke investering. Door het uitrekenen van een EP maakt men de rente op een woningbouwproject vergelijkbaar met de rente op obligaties of onderhandse geldleningen.

Om de EP te bepalen dient men van de „cash flow” uit te gaan. Een schatting moet worden gemaakt van alle baten en lasten gedurende de levensduur van het project en van de restwaarde van het project aan het einde van de levensduur. De uitkomst van de berekening is sterk afhankelijk van de gemaakte onderstellingen. Er blijft altijd een speculatief element aanwezig; de risicofactor is niet te elimineren.

In de rente voor obligaties en leningen zit een zeker element ter compensatie van de geldontwaarding. Wanneer men de EP van geld, geïnvesteerd in een woningbouwproject, met de rente wil vergelijken, dan moeten de inflatoire effecten, zoals deze zich in dit tijdsbestek in onze economie voordoen, eveneens in de EP-berekening tot uitdrukking worden gebracht. Om de huidige inflatoire ontwikkeling te karakteriseren wordt het gemiddelde genomen van enkele indices over de laatste 5 jaren.

- Normlonen risicoregeling woningbouw 12% per jaar.
- Globaal indexcijfer van bouwkosten $8\frac{3}{4}$ % per jaar.
- Prijsindexcijfer gezinsconsumptie (reeks voor werknemersgezinnen) $5\frac{1}{3}$ % per jaar.

Bruto opbrengst (huur + subsidie)

Volgens de huidige subsidieregeling mag de maximale opbrengst, dus huur + subsidie, gelijk zijn aan 9,7% van de stichtingskosten. Aangezien voor de subsidie-aanvraag wordt uitgegaan van een stichtingskostenberekening welke op enkele punten (renteverliezen en begeleidingskosten) lager is dan de boekhoudkundige stichtingskosten, kan de bruto-opbrengst op ca. 9%

van de boekhoudkundige stichtingskosten (hierna te noemen werkelijke stichtingskosten) worden gesteld.

In vele gevallen nemen beleggers genoegen met een lager aanvangsrendement dan maximaal toelaatbaar. Verlagen van 10% en meer komen voor. In ons berekeningsschema wordt hiermee rekening gehouden door de bruto-opbrengst met 5% te verlagen. Uitgaande van de huidige toestand is dit percentage waarschijnlijk te laag. Voors wordt in verband met de leegstand rekening gehouden met een vermindering van de opbrengst met 2%. De bruto aanvangsopbrengst wordt dus $0,93 \times 0,09 \times I = 0,084 I$, waarin I de totale investering in het project is.

Uitgaande van een woning van f. 65.000 en van de subsidietabel voor gemeenteklasse I zal de subsidie in ongeveer 5 jaar worden afgebroken. Voor het berekeningsschema wordt hiervan uitgegaan, zodat de bruto-opbrengst gedurende 5 jaar gelijk zal zijn aan 0,084 I. Na 5 jaar, wanneer de subsidie is afgebroken, zal de huur elk jaar met een bepaald percentage kunnen stijgen. Voor de schatting van dit percentage wordt ervan uitgegaan dat de economische situatie zoals die zich nu voordoet over de periode welke voor deze berekening wordt gebruikt, zal worden gecontinueerd. Dit is, zoals reeds werd opgemerkt, de enige manier om de berekende rente op een investering in een woningbouwproject vergelijkbaar te maken met de rente op obligaties of leningen waarvoor wordt aangenomen, althans voor deze uiteenzetting, dat daarin de huidige inflatoire ontwikkelingen zijn verdisconteerd.

Overwegingen, die bij de vaststelling van dit percentage een rol spelen, zijn de prijsindex, de afname van de spanning tussen vraag en aanbod in de komende jaren, de veroudering van het onroerende goed en de politieke invloeden op het stijgingspercentage. Het stijgingspercentage wordt geschat op $4\frac{1}{2}$ %. Dit percentage lijkt geen onredelijke risico's met zich mee te brengen en is gelijk aan het percentage dat door de werkgroep-Hartog werd gehanteerd. De bruto-opbrengst voor het zesde en de volgende jaren wordt dus bepaald uitgaande van een stijgingspercentage van $4\frac{1}{2}$ %. De levensduur welke voor het berekeningsschema zou kunnen worden aangehouden, zal pas worden vastgesteld nadat de exploitatiekosten voor het project zijn bepaald.

* De auteur is directeur van een pensioenfonds.

Exploitatiekosten

De exploitatiekosten bestaan uit zakelijke lasten, verzekering, onderhoudskosten, administratie en beheer en reservering voor constructiefouten en onvoorziene veroudering. De samenstelling is als volgt:

● zakelijke lasten	0,3 % van I	(prijsindex 5%)
● verzekering	0,03 % van I	(bouwindex 8%)
● onderhoudskosten	0,6 % van I	(gemiddelde tussen bouwindex en index normlonen 10%)
● administratie en beheer	0,45 % van I	(idem 10%)
● constructiefouten en onvoorziene veroudering	0,12 % van I	(bouwindex 8%)
totale exploitatiekosten	1,50 % van I	

Achter de verschillende onderdelen van de exploitatiekosten is vermeld op welke wijze de kosten door inflatoire invloeden zullen stijgen. De prijs- en bouwindex werd afgerond.

Het gewogen gemiddelde van de in bovenstaande opstelling aangegeven indexering van de verschillende onderdelen komt uit op 8,8% voor de totale exploitatiekosten. Eerst enkele opmerkingen naar aanleiding van wat hierover werd gezegd door de werkgroep-Hartog (Interim-rapport werkgroep-Hartog, bijlage II van de *Nota Volkshuisvesting* van 19 april 1972, blz. 143). De werkgroep-Hartog neemt voor de exploitatiekosten 1,7%. In deze beschouwing wordt aangenomen 1,5% welke nog moet worden vermeerderd met de leegstand welke als reductie op de bruto-opbrengst in rekening werd gebracht. De leegstand wordt, zoals hiervoor reeds gezegd, op 2% van 9% van I = 0,18% van I gesteld. Op deze wijze komt het totale percentage op 1,68% hetgeen overeenkomt met het percentage dat door de werkgroep-Hartog werd aangehouden.

Een ernstige zaak is dat de werkgroep-Hartog de inflatoire ontwikkeling van de exploitatiekosten heeft onderschat en de jaarlijkse procentuele stijging van de exploitatiekosten heeft gelijkgesteld aan de procentuele stijging van de huren. En het is juist hier dat de negatieve invloeden van de inflatie zo scherp naar voren komen.

In het berekeningsschema wordt aangenomen dat de exploitatiekosten in het eerste jaar 0,015 I bedragen en dat het stijgingspercentage voor de daarop volgende jaren 8,8% per jaar bedraagt.

Levensduur van het project

Het is waarschijnlijk dat woningen die nu worden gebouwd over 50 jaar nog een zekere mate van woongenot zullen bieden. Het zou dus voor de hand liggen voor het berekeningsschema uit te gaan van een levensduur van 50 jaar. Indien ervan wordt uitgegaan dat de huur met 4½% en de exploitatiekosten met 8,8% per jaar stijgen, dan heeft het consequent doortrekken van de gemaakte onderstellingen als resultaat dat de exploitatiekosten reeds geruime tijd voor het 50e jaar hoger zullen zijn dan de huren in die latere jaren.

Dit betekent dat het berekeningsschema niet kan worden gebruikt voor een levensduur van 50 jaar. Ditzelfde geldt ook voor de formule van de werkgroep-Hartog indien wordt aangenomen dat de index voor de exploitatiekosten aanzienlijk hoger is dan de huurindex. Voorts dringt de conclusie zich op dat in tijden van

sterke inflatie onroerend goed slechts over een beperkte periode een bescherming tegen de geldontwaarding kan geven.

Voor een berekening van de EP zouden misschien de onderstellingen voor de periode na het 25e jaar kunnen worden herzien om zodoende tot een realistischer schema te komen. De voorkeur wordt er echter aan gegeven om voor de berekening van de EP een periode van 25 jaar te nemen waarbij dan meteen een ander probleem om oplossing vraagt, namelijk de bepaling van de restwaarde na 25 jaar.

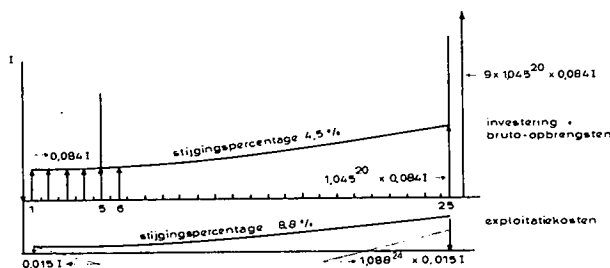
Restwaarde na 25 jaar

Voor de restwaarde na 25 jaar wordt in het berekeningsschema aangenomen 9 x de bruto-huuropbrengst in het 25e jaar. De invloed van een hogere of lagere onderstelling voor de restwaarde op de EP zal tevens worden bepaald. De aanname sluit aan bij de prijzen die op het ogenblik voor oud onroerend goed worden gemaakt. Aangezien de verhouding van exploitatiekosten en bruto-opbrengsten zich in de loop der jaren in ongunstige zin zal wijzigen, werd op deze wijze de restwaarde waarschijnlijk overschat.

Berekeningsschema

Uitgaande van wat hierboven gezegd is krijgt men het berekeningsschema dat in figuur 1 is weergegeven.

FIGUUR 1

Met behulp van de computer wordt berekend dat $EP = 8,7\%$. Indien de restwaarde 10% hoger of lager wordt aangenomen, wordt de EP respectievelijk 8,9% en 8,5%. Hieruit blijkt dat het groter of kleiner aannemen van de restwaarde niet zo'n grote invloed heeft op de EP. Het EP-percentage van 8,7% moet worden vergeleken met de rente die op obligaties en onderhandse leningen wordt gemaakt. De EP voor een woningbouwproject dat wordt gebouwd onder de huidige subsidieregeling ligt 0,7% hoger dan een rente van 8% welke op leningen kan worden gemaakt (zie hiervoor bijv. grafiek 13, blz. 80 van het jaarverslag 1972 van 'De Nederlandsche Bank NV'). Deze marge is nodig ter dekking van risico's die het beleggen in woningbouw met zich meebrengt en voorts om de belegger over te halen de organisatie op te bouwen of aan te houden die nodig is om projecten te ontwikkelen, tot stand te brengen en te beheren.

De belegging in onroerend goed is voordeliger dan beleggen in leningen, indien de inflatie sterker wordt dan in de afgelopen periode het geval was. De EP zal automatisch worden aangepast. In het tegenovergestelde geval zou men met leningen beter af zijn. Wanneer de inflatie afneemt zal men, zolang de lening niet is afgelost, een rente maken die werd bepaald in een periode met grotere inflatie. Zodra de lening wordt af-

gelost zal herbelegging van de gelden plaatsvinden op een renteniveau dat behoort bij het moment van herbelegging. Met andere woorden, de rente welke wordt gemaakt op een investering in onroerend goed, wordt direct beïnvloed door de inflatoire ontwikkelingen. De rente gemaakt op leningen en dergelijke zal ten opzichte van deze ontwikkelingen nadjlen.

Resumerend kan worden gezegd dat de huidige subsidieregeling de belegger een redelijke rente geeft over het geïnvesteerde geld indien met een stijging van bruto-huuropbrengsten en exploitatiekosten ten gevolge van de inflatie en met een redelijke restwaarde rekening wordt gehouden.

Na uiteengezet te hebben op welke wijze een woningbouwproject wordt geëvalueerd wordt verder ingegaan op enkele punten uit de Nota Volkshuisvesting.

Enkel belangrijke punten uit de Nota Volkshuisvesting

De punten uit de Nota Volkshuisvesting die in verband met dit artikel van belang zijn, zijn de volgende:

1. de huidige subsidieregeling (objectsubsidie) wordt voor nog te bouwen woningen afgeschaft en wordt vervangen door een algemeen systeem van individuele huursubsidie (subjectsubsidie);
2. een ingrijpende vermindering van de uit algemene middelen in de komende jaren te betalen subsidies;
3. punt 2 is te bereiken door:
 - a. de aanvangsopbrengst voor nieuwe woningwet- en premieverhuurwoningen vast te stellen op 6,4% van de stichtingskosten. Deze drastische verlaging van de aanvangsopbrengst van 9,7% onder het huidige systeem naar 6,4% zal worden „goed” gemaakt door een huurstijgingsgarantie van het rijk voor telkens 10 jaar (conditionele objectieve subsidie);
 - b. het aanpassen van de huurverhoging voor bestaande woningen aan de trend van de nieuwbouwhuren.

Hoewel deze punten niet los van elkaar staan worden ze hierna toch afzonderlijk besproken.

Ad 1. De vervanging van de huidige subsidieregeling door een systeem van individuele subsidies is alleen maar toe te juichen. De subsidie wordt doelgerichter gegeven en zal daardoor meer effect sorteren. Indien alle andere omstandigheden en voorwaarden gelijk blijven, zal met een lagere totale subsidie hetzelfde kunnen worden bereikt. De vraag op de woningmarkt zal gelijk blijven bij een lager subsidiebedrag. De kwantitatieve uitwerking hiervan is een studie op zich zelf, maar het is denkbaar dat een individuele subsidie van f. 1,6 mrd. in 1976 overeenkomt met f. 1,8 mrd. in het huidige systeem.

Ad 2. Een verdere vermindering van de uit algemene middelen te betalen subsidies dan verantwoord is door de overschakeling van het object- naar het subjectsubsidiesysteem zal, indien alle andere omstandigheden gelijk blijven, de vraag beïnvloeden. Het is op het ogenblik zo dat op vele plaatsen aanvangsleegstand optreedt. De indruk bestaat dat op verschillende plaatsen in Nederland een verzadigingspunt is bereikt (misschien tijdelijk door de teruggaande conjunctuur). Door een verdere vermindering van de subsidie zal dit verschijnsel worden versterkt.

Ad 3a. Wanneer de aanvangsopbrengst van een woningbouwproject drastisch wordt verlaagd, zou het wel mogelijk zijn de in totaal te betalen subsidie aanzienlijk te verlagen. Het verschil tussen het huidige bruto aanvangsrendement van 9,7% en de door de werkgroep-Hartog voorgestelde 6,4% is groot. Het verschil wordt in hoofdzaak veroorzaakt door het verschil in vaststelling van de jaarlijkse stijging van de exploitatiekosten. De werkgroep-Hartog stelt deze stijging in procenten gelijk aan de huurstijging, terwijl deze stijging ongeveer 2x de huurstijging is. Het is interessant te zien wat voor uitkomsten de formule-Hartog geeft indien een hogere stijging van de exploitatiekosten wordt aangenomen.

Formule gebruikt door werkgroep-Hartog

$$H_0 \sum_{i=1}^n \left(\frac{1, Oh}{1, Or} \right)^i = 100 + K_0 \sum_{i=1}^n \left(\frac{1, Ok}{1, Or} \right)$$

waarin:

H_0 = bruto-aanvangshuur;

n = levensduur woning;

h = gemiddelde jaarlijkse huurstijging in procenten;

K_0 = de noodzakelijke jaarlijkse bijdrage aan het onderhouds- en reservefonds bij de aanvang van de huurperiode in procenten van de stichtingskosten;

k = gemiddelde jaarlijkse stijging van K_0 in procenten;

r = nominale financieringsrente.

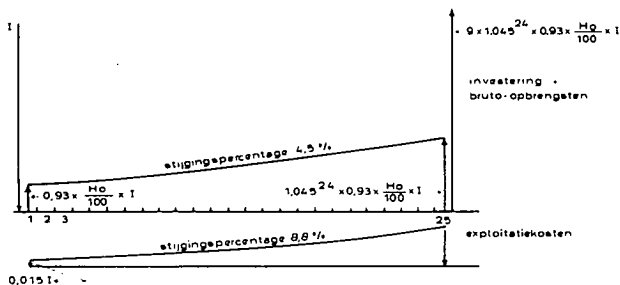
Nu stelt de werkgroep-Hartog: $n = 50$; $h = 4\frac{1}{2}\%$; $K_0 = 1,7\%$; $k = 4\frac{1}{2}\%$; $r = 8\frac{1}{2}\%$. H_0 werd nog eens uitgerekend voor $k = 5\frac{1}{2}\%$, $6\frac{1}{2}\%$, $7\frac{1}{2}\%$, $8\frac{1}{2}\%$ en $9\frac{1}{2}\%$, waarbij de andere waarden in de formule gelijk blijven aan die welke de werkgroep-Hartog heeft gebruikt:

k	H_0
$4\frac{1}{2}\%$	6,4%
$5\frac{1}{2}\%$	6,8%
$6\frac{1}{2}\%$	7,2%
$7\frac{1}{2}\%$	7,8%
$8\frac{1}{2}\%$	8,6%
$9\frac{1}{2}\%$	9,7%

Hoewel deze formule niet geschikt is voor een periode van 50 jaar, wanneer hogere waarden voor k worden gebruikt, is het toch duidelijk, dat het aanvangsrendement aanzienlijk hoger moet zijn dan de werkgroep-Hartog adviseert. *Een belangrijk gedeelte van de Nota van de minister en de staatssecretaris van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal is gebaseerd op dit onjuiste advies van de werkgroep-Hartog.*

Indien ervan wordt uitgegaan dat de huidige subsidieregeling wordt vervangen door individuele subsidie kan het schema in figuur 2 worden gebruikt om de aanvangshuur te berekenen die tot gevolg heeft dat het beleggen in woningen voor beleggers marginaal aantrekkelijker is dan het geven van leningen e.d. Bij deze gedachtengang wordt ervan uitgegaan dat huurstijgingen van $4\frac{1}{2}\%$ per jaar voor de eerste 10 jaar en huurstijgingen gelijk aan 85% van de prijsindex voor de rest van de berekeningsperiode (dus tot 25 jaar) van het project worden gegarandeerd.

FIGUUR 2

Uitgaande van de hierboven aangeduide rijksgarantie lijkt het redelijk dat de rente die op de investering in een woningbouwproject wordt gemaakt, gelijk wordt gesteld aan de rente die op een dergelijk project onder de huidige subsidieregeling wordt gemaakt, nl. 8,7%. Het is nu mogelijk H_o te bepalen. De computerberekening geeft voor H_o 7,7%. H_o is de maximaal toelaatbare aanvangshuur, berekend uitgaande van de werkelijke stichtingskosten en niet van de enigszins verlaagde stichtingskosten die op het ogenblik voor het indienen van een subsidie-aanvraag worden gebruikt.

Zoals in figuur 2 is te zien, werd ook hier een reductiefactor van 0,93 gebruikt, ervan uitgaande dat met 2% huurderfing rekening moet worden gehouden en dat de aanvangshuren gemiddeld 5% lager zullen worden gekozen in verband met markttechnische omstandigheden. Deze speelruimte is absoluut noodzakelijk gezien de van lokatie tot lokatie wisselende spanning tussen vraag en aanbod. Er zullen lokaties zijn waar een reductie van 10% moet worden gegeven op de maximaal toelaatbare huur, op andere lokaties daarentegen is de maximaal toelaatbare huur wel haalbaar.

Indien het stijgingspercentage voor de huren hoger wordt gesteld dan $4\frac{1}{2}\%$ per jaar kan een lagere bruto-aanvangshuur (H_o) worden berekend. Afgezien van de inflatoire invloeden van grote huurverhogingen lijkt het voor de belegger niet aanvaardbaar een laag beginrendement te laten compenseren door een sterkere huurstijging dan redelijk wordt geacht. Een huurstijging die waarschijnlijk ook in de toekomst politiek niet haalbaar zal blijken te zijn.

Samenvattend kan worden gezegd, dat verwacht mag worden dat het aandeel van de beleggers in de woningbouw aanzienlijk zal verminderen indien een bruto-aanvangsrendement van 6,4% van rijkswege zou worden opgelegd. Een aanvangsrendement van 7,7% met een rijksgarantie voor huurverhogingen vanaf de aanvang van $4\frac{1}{2}\%$ per jaar maakt voor beleggers het beleggen in woningen marginaal aantrekkelijker dan het geven van leningen en dergelijke bij het huidige renteniveau.

Het vaststellen van de aanvangshuur op 6,4% van de stichtingskosten zoals in de Nota wordt voorgesteld, betekent voor woningen tot f. 60.000 (6 VE) ten opzichte van de aanvangshuren volgens de huidige subsidieregeling een huurverhoging. Deze huurverhoging zal, voor zover de huurquote van $\frac{1}{6}$ wordt overschreden, gedeeltelijk door middel van het systeem van individuele subsidie worden gesubsidieerd. De grens van een jaarinkomen van f. 24.000, welke wordt voorgesteld, valt ongeveer samen met de woning van f. 60.000, uitgaande van een huurquote van $\frac{1}{6}$. De woningen boven f. 60.000 tot f. 76.000 behoren bij jaarsalarissen van f. 25.000 tot f. 40.000, uitgaande van de huidige subsidieregeling en een huurquote van $\frac{1}{6}$. De huur die

volgens de huidige regeling in de aanvang moet worden betaald, loopt voor deze woningen van 6,4% tot 9%. Indien de huur ook hier op 6,4% zou worden vastgesteld, betekent dit een huurverlaging. Dit zou één van de redenen kunnen zijn van het limiteren van de individuele subsidie tot een jaarsalaris van f. 24.000. De subsidie die wordt gegeven in de huidige regeling is bedoeld voor huurders met een jaarsalaris tot f. 45.000 die meer dan $\frac{1}{6}$ van hun jaarinkomen zouden verwonen indien de kostprijsuur zou moeten worden betaald.

Van de laatste projecten die door één van de grote pensioenfondsen werden verhuurd, werd nagegaan hoe de verdeling van de huurquote voor de nieuwe huurders is. Uitgegaan werd van het bruto jaarsalaris en de huur exclusief service-kosten.

Percentage van de huurders dat meer dan 14% van het jaarsalaris verwoont: 64%.

Percentage van de huurders dat meer dan 16% van het jaarsalaris verwoont: 42%.

Hieruit kan worden geconcludeerd dat de huurquote voor huurders van woningen van beleggers hoog is.

In de Nota wordt geconcludeerd dat het vaststellen van de aanvangshuur op 6,4% voor woningwetwoningen een huurverhoging van 20% tot gevolg heeft. Uit het vorengaande kan men concluderen dat niet wordt gedacht aan een huurverhoging voor beleggerswoningen hoewel de Nota op dit punt niet duidelijk is. Gezien de aanvangsleegstand die zich op vele plaatsen manifesteert voor het huidige huurniveau zou overigens een huurverhoging van 20% zeer ongunstig zijn omdat deze verhoging slechts gedeeltelijk wordt gesubsidieerd.

De Nota Volkshuisvesting behandelt de hier aangeestipte punten niet volledig. Indien de aanvangshuur van 6,4% ook wordt gebruikt voor de groep woningen van f. 60.000 tot f. 76.000, dan betekent dit dat de huurder van een woning van f. 76.000 op deze manier een grotere huurverlaging krijgt dan de huurder van een woning van f. 65.000. Dit zal wel niet de bedoeling zijn.

Ad 3b. De huren van vele oude woningen van goede kwaliteit moeten zeker aanzienlijk worden opgetrokken zodat het huurverschil met nieuwbouw overeenkomt met het verschil in woongenot tussen nieuwbouw en de betreffende oudbouw. De huiseigenaren krijgen dan uiteindelijk toch een redelijke opbrengst uit hun bezit. Dit geldt echter niet voor alle oudbouw. In vele gevallen is de zeer lage huur gerechtvaardigd indien de kwaliteit en het resulterend woongenot worden vergeleken met die van nieuwbouw.

Wat betreft bestaande woningen, die zijn gebouwd onder de objectsubsieregeling en waarvoor de subsidie nog niet is afgebroken door middel van huurverhogingen, zou het een niet acceptabele maatregel zijn indien hiervoor de huren met een extra 20% zouden worden verhoogd. En dit is in het bijzonder het geval voor de bevolkingsgroep van f. 25.000 tot f. 40.000 waarvoor vele beleggers bouwen. De huurders van deze woningen, waarvan velen op een hoge huurquote zitten, hebben de beslissing tot huur genomen onder andere gebaseerd op het feit, dat de huur in de periode waarover de subsidie wordt afgebroken met ca. 6% per jaar zou stijgen. Afwijking hiervan in de geest als hier omschreven, zou zeer vele mensen in grote moeilijkheden brengen.

Conclusies

- De rente die wordt gemaakt op een investering in de woningbouw bedraagt volgens de huidige subsidie-regeling ca. 8,7%, rekening houdend met inflatoire ontwikkeling van huurprijzen en exploitatiekosten en in aanmerking nemend een redelijke restwaarde aan het eind van de beschouwde exploitatieperiode van 25 jaar.
- De marge tussen dit percentage en het renteniveau van leningen is zodanig dat voor beleggers het beleggen in de woningbouw onder de huidige subsidieregeling voldoende aantrekkelijk is.
- Het voorstel in de Nota Volkshuisvesting om over te gaan van objectsubsidie op subjectsubsidie wordt toegejuicht.
- In de Nota Volkshuisvesting wordt uiteengezet dat de nieuwbouwhuren kunnen worden vastgesteld op 6,4% van de stichtingskosten. De berekening van dit percentage is niet juist. De vaststelling van de huren van nieuwbouw op 6,4% betekent dat woningen tot ca. f. 60.000 stichtingskosten in huur zullen worden verhoogd. Voor woningen van f. 60.000 tot f. 76.000 stichtingskosten zullen de huren ten opzichte van de huidige regeling worden verlaagd.
- Het aandeel van de beleggers in de woningbouw zal aanzienlijk afnemen indien met een bruto-aanvansrendement van 6,4% genoeg zou moeten worden genomen.
- Indien de huren van nieuwbouw zullen worden verhoogd, zal de vraag naar nieuwe woningen afnemen

omdat deze huurverhogingen slechts gedeeltelijk zullen worden gesubsidieerd. Op vele plaatsen in Nederland wordt men reeds nu geconfronteerd met aanzienlijke aanvangsleegstand van nieuwe projecten.

- Relatief grote huurverhogingen voor oudbouwwoningen, die kwalitatief daarvoor in aanmerking komen, zullen de doorstroming bevorderen en geven de eigenaren uiteindelijk misschien toch nog een redelijke vergoeding voor hun bezit.
- Huurverhogingen boven de verhogingen volgens de bestaande regeling van woningen waarvoor de subsidie nog wordt afgebroken, leiden voor vele huurders tot onmogelijke consequenties.
- Zoals de Nota zegt, maakt het huidige subsidie-systeem door het oplopen van de subsidies tot zeer grote bedragen zich onmogelijk. De enige mogelijkheden om hieraan iets te doen zijn:
 - het verlagen van het aanvangsrendement zoals hiervoor uiteengezet tot 7,7% indien de huurverhogingen door het rijk worden gegarandeerd;
 - huurverhoging van oude woningen, voor zover zij daarvoor in aanmerking komen, waardoor doorstroming wordt bevorderd en aanbod van huurders zou kunnen ontstaan voor nieuwbouw die weinig of geen subsidie behoeven te ontvangen;
 - de tering naar de nering zetten, dat wil zeggen terugschakelen naar kleinere woningen over de gehele linie omdat wij blijkbaar boven onze stand leven.

S. A. Boon

Mededelingen

West-Nederland: een chaotische planning of een geplande chaos?

Ter gelegenheid van haar tiende lustrum organiseert de Vereniging van Utrechtse Geografische Studenten (VUGS) op 10 en 11 oktober a.s. in de Jaarbeurshallen te Utrecht een congres over: *West-Nederland: een chaotische planning of een geplande chaos?*

Doel van het congres is de noodzaak aan te tonen van een geïntegreerde gewestelijke aanpak van planologische problemen.

Na een inleiding van Prof. Dr. W. Steigenga over de afbakening van het probleem en na een korte beschouwing van Drs. A. Bours over de bestuurs-geografische aspecten, worden in werkgroepen aan de hand van discussie-papers de verschillende aspecten van de problematiek uitgediept. Als deskundigen en paperschrijvers zijn aangetrokken: Drs. H. den Boer-d'Ancona (wonen), Drs. A. Bours (bestuurs-geografische aspecten), Dr. J. Buit (voorzieningen), Dr. J. J. C. Piket (landschap), Drs. W. J. van den Bremen (transport), Drs. M. de Smidt (stuwende bedrijvigheid), Drs. J. Veldman en Drs. L. H. van Woersem (agrarische aspecten).

Het congres zal worden beëindigd met een evaluatie door Prof. Drs. G. J. van den Berg.

Aanmelding en inlichtingen: Lustrumcommissie van de VUGS, p/a Geografisch Instituut, Heidelberglaan 2, De Uithof, Utrecht, tel.: (030) 53 27 89 of 53 13 82.

Organisatie-ontwikkeling en personeelsbeleid

Van 1 november t/m 4 november a.s. organiseren de Nederlandse Vereniging voor Management en de Nederlandse Vereniging voor Personeelsbeleid in „De Doelen” te Rotterdam een internationale conferentie over „organisation development and personnelmanagement”.

Tot de sprekers behoren o.a. Prof. Dr. B. C. J. Lievegoed, Nederland; Prof. Dr. L. Vansina, België; Prof. T. T. Paterson, Schotland; C. P. Hill, Engeland; N. Schjander, Noorwegen.

De kosten bedragen (excl. hotel) f. 460 per persoon. Inlichtingen en aanmelding: NIVE, Parkstraat 18, Den Haag, tel.: (070) 61 49 91, toestel 80.

NIMA-seminar prijsbeleid

Van woensdag 18 t/m zaterdagmorgen 21 oktober a.s. organiseren het NIVE, Nederlandse Vereniging Voor Management, en het NIMA, Nederlands Instituut voor Marketing, een seminar over *Prijsbeleid*.

Het doel van dit seminar is: het prijsinstrument (beleid) een duidelijke plaats te geven binnen het geheel van het verkoop-politieke instrumentarium.

NIMA-seminar prijsbeleid is bestemd voor functionarissen van hoger en middelbaar niveau, die belast zijn met de voorbereiding of het nemen van beslissingen op het gebied van marketing en zijn deelgebieden, werkzaam in bedrijven uit de consumer- zowel als uit de industriële marketingsfeer.

Kosten van deelneming zijn voor NIMA- en NIVE-leden f. 1.050 en voor niet-leden f. 1.300, inclusief logies, maaltijden en consumpties.

Voor nadere inlichtingen en programma: NIVE, tel.: (070) 61 49 91, toestel 80.

De vervuiler betaalt, maar hoe?

DRS. A. J. C. W. M. DE KORT*

Dagelijks kan men ondervinden dat produktie en consumptie van goederen externe effecten met zich kunnen brengen (in het algemeen wordt in de economie van „externe effecten” gesproken, wanneer van het economisch handelen van de ene persoon of groep van personen invloeden uitgaan, die zich voor een of meer andere personen als een economisch voor- of nadeel uitwerken¹⁾). Sommige van deze externe effecten ervaart men als prettig (het mooie tuintje van de burens), een aantal andere worden echter veelal als nadelig voor het welzijn gekwalificeerd, direct of indirect (stank, kwik). De meeste mensen zijn deze laatste, negatieve, externe effecten liever kwijt dan rijk en als ze zich wat al te duidelijk aan de bevolking opdringen, laat men dit de overheid wel weten.

Helaas worden de wensen dienaangaande meestal gemakkelijker uitgesproken dan verwezenlijkt, vooral omdat men na enige bezinning geneigd is onmiddellijk een aantal beperkende voorwaarden op te sommen om te voorkomen, dat met het vuile badwater ook het kind van de welvaart wordt weggegooid. Een van deze beperkende voorwaarden is, dat niet alle negatieve externe effecten behoeven te worden vermeden: er mogen er nog wel een paar overblijven, als de bestrijding daarvan naar verhouding een te groot beslag legt op de produktiefactoren. Uitwerking van deze voorwaarde bepaalt dan ook een zeker niveau van resterende te tolereren externe effecten (een niveau, dat overigens niet constant hoeft te zijn).

Een andere beperkende voorwaarde is, dat de methode om de negatieve externe effecten terug te dringen zo goedkoop mogelijk moet zijn. Er moet zo zuinig mogelijk worden omgesprongen met de ter beschikking staande produktiefactoren, d.w.z. het instrumentarium om bepaalde nadelen van de welvaart op te heffen moet naast effectief ook efficiënt zijn.

Deze gedachten zijn op zich helemaal niet nieuw. Reeds jarenlang proberen zowel de overheid alsook het bedrijfsleven via geboden, verboden, reglementeringen e.d., de negatieve externe effecten zoals die zich bij een groot deel van het produktie- of consumptieproces voordoen tot een redelijk niveau terug te brengen. Het is niet overdreven te stellen dat op dit terrein vele goede zaken tot stand zijn gekomen (waterzuivering, kwik, PCB's).

Op een aantal andere terreinen hebben deze instrumenten om welke redenen dan ook niet tot voldoende succes geleid. Watervervuiling, luchtvervuiling, geluidshinder enz., zijn allemaal voorbeelden van negatieve externe effecten die ondanks alle goede wil en inspanning in de laatste jaren een groei vertoonden.

Hoewel externe effecten zich op allerlei terrein manifesteren, beperkt dit artikel zich tot die effecten, die verband houden met milieuvraagstukken. Het ligt daarom voor de hand na te gaan of het voor dit doel te hanteren instrumentarium niet moet worden uitgebreid, of niet ook bepaalde andere instrumenten kunnen worden gebruikt. Een van die mogelijke instrumenten is een heffing²⁾. Dit instrument is in het verleden weliswaar wel in de een of andere vorm reeds gehanteerd en ook in de Wet inzake de Luchtverontreiniging en vooral in de Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren speelt de heffing een niet onbelangrijke rol, daarmee is het onderwerp echter niet uitputtend behandeld. Een belangrijker rol van de heffing mag in deze niet a priori uitgesloten worden geacht. Immers, een heffing levert niet alleen geld op, waaruit eventueel door de overheid de vervuiling kan worden bestreden, maar kan ook tot minder vervuiling leiden. Verdergaand onderzoek is daarom nodig ten einde voor dit instrument de plaats die het toekomt binnen het totale instrumentarium af te bakenen en te omschrijven. Criteria bij deze plaatsbepaling zijn de reeds eerder genoemde effectiviteit en efficiency t.o.v. de andere te hanteren instrumenten.

Het onderhavige artikel wil tegelijk een bijdrage vormen aan dit onderzoek en een stimulans geven tot verdere discussie over dit onderwerp, opdat dit instrument, indien het daartoe geschikt blijkt, zo snel mogelijk als beleidsinstrument ten behoeve van de voorkoming van milieuverontreiniging op ruimere schaal kan worden gehanteerd. Moge deze discussie niet alleen theoretisch, maar ook praktisch, niet alleen door economen, maar ook door anderen worden gevoerd.

Plaats van de heffing

Als een eerste afbakening moet de heffing worden gekenschetst als een publiekrechtelijke regeling, staande tegenover privaatrechtelijke regelingen. Het is immers de overheid, op welk niveau dan ook, die een heffing

* De auteur is als econometrist werkzaam op het Staf-bureau Onderzoek en Planning van het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne.

¹⁾ Vgl. Dr. B. Goudzwaard, *Ongeprijsde schaarste*, Den Haag, 1970, blz. 12.

²⁾ Verder onderzoek naar methoden ter voorkoming en bestrijding van milieuverontreiniging vindt o.m. plaats aan het Instituut voor Milieuvraagstukken aan de Vrije Universiteit, o.l.v. Prof. Dr. J. G. Lambooy.

oplegt. Toch kan de individuele burger ook op grond van het privaatrecht trachten negatieve externe effecten te weren. Ernstige inbreuken op zijn rechten hoeft hij niet zonder meer toe te staan. Eventueel heeft hij de mogelijkheid een overeenkomst met de veroorzaker van het externe effect te sluiten en compensatie af te dwingen. Deze acties binnen het privaatrecht stellen wel zekere eisen aan de bewijsvoering. Aangetoond zal moeten worden, wie de veroorzaker is en wat de geleden schade is, resp. welk recht van de gelaedeerde is geschonden.

Is het in principe mogelijk de rechten van de individuen in dit opzicht uit te breiden, de gecompliceerdheid (en vaak de onmogelijkheid) van de bewijsvoering noopt ertoe zich af te vragen of dit wel zo zinvol is. De individuele burger zou in deze opvatting voortdurend actief bezig moeten zijn met het beschermen van zijn private rechten.

Daar komt nog bij, dat in vele gevallen de verontreiniging een negatief extern effect vormt voor een grote groep mensen. Dan is de theorie van de grote groep actueel, die inhoudt dat de groep alleen via een dwangstelsel actief kan worden. Binnen de groep zal een individu steeds trachten anderen zich de kosten en moeiten te laten getroosten. Zonder dat dwangstelsel zou er anders niets gebeuren.

Daarom heeft de overheid in een groot aantal gevallen (zeker indien het collectieve problemen betreft) de taak ook via het publieke recht een poging te doen de creatie van negatieve externe effecten tegen te gaan. D.w.z. dat de overheid de gedragingen van de individuele (of een groep van) burger(s) in een bepaalde zin zal moeten reguleren. Daartoe beschikt zij in principe over twee groepen reguleringsmogelijkheden: fysieke en financiële regelingen.

Als fysieke regelingen kunnen worden beschouwd die regelingen, die rechtstreeks ingrijpen in het productie-, distributie-, of consumptieproces. Er vallen onder: geboden, verboden, restricties, rantsoeneringen, verplichte produktiemethoden, verplichte produktsamenstelling e.d. Sommige van deze fysieke regelingen hebben een rechtsgrond, andere zijn tot stand gekomen in overleg tussen overheid en bedrijfsleven. Ook komt het voor dat het bedrijfsleven zelf bepaalde maatregelen neemt, soms om te voorkomen dat de overheid zich genoopt voelt op te treden, soms ook volledig op eigen initiatief.

De financiële regelingen, die de overheid kan treffen, bestaan uit: heffingen, subsidies, belastingvoordelen e.d. voor bepaalde produkten of produktiemethoden. De overheid kan door middel van deze financiële regelingen op meer indirecte wijze het productieproces trachten te beïnvloeden.

Soms is er een samenspel van financiële en fysieke regelingen. Zo is het in het kader van de Wet inzake de Luchtverontreiniging mogelijk aan bedrijven bepaalde maatregelen op te leggen, waarvoor onder zekere voorwaarden en tot op zekere hoogte door de overheid uit heffingen vergoedingen kunnen worden gegeven. Ook het opleggen van een heffing bij de lozing van afvalwater, het verbod tot het lozen van bepaalde elementen en het uit de opbrengst van de heffingen mede financieren van zuiveringsinstallaties kan als mengvorm van beide soorten regelingen worden gezien.

Uit bovenstaande indeling blijkt nog eens, dat een heffing slechts een onderdeel kan uitmaken van het

totale beleid. De verwezenlijking ervan kan slechts geschieden als de mogelijkheden en gevolgen nauwkeurig zijn geanalyseerd en op ruimere schaal overeenstemming over de wenselijkheid van uitvoering is verkregen.

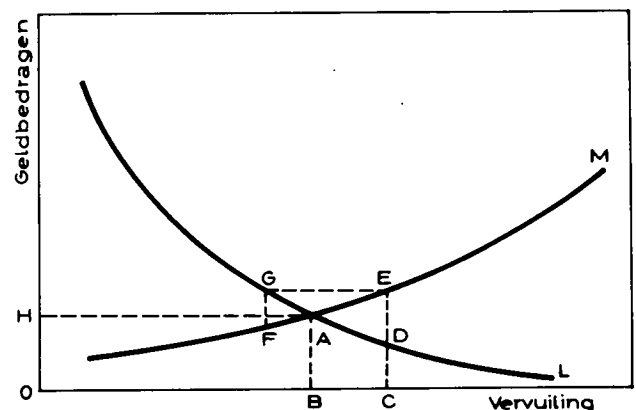
Doel van de heffing

In de inleiding is reeds gesteld, dat milieuverbetere maatregelen op een efficiënte wijze een optimaal stadium van vervuiling (of liever van reinheid) moeten bewerkstelligen. Dat moet dan ook de doelstelling van de heffing zijn. De wijze waarop een heffing in dit opzicht werkt, kan als volgt worden toegelicht.

De prijsvorming van produkten en daarmee de allocatie van produktiefactoren komt grotendeels via marktprocessen tot stand. In dit marktproces spelen de private kosten een overheersende rol. Maar ook een deel van de externe effecten komt daar te voorschijn. Zo zal, indien een van de aanbieders door een verhoging van zijn aanbod de aanbodcurve doet dalen bij een constante vraagcurve, de prijs voor alle aanbieders dalen. Deze via het intermediair van het marktgebeuren plaatsvindende externe effecten noemt Goudzwaard³⁾ pretiale (externe) effecten. De expretiale effecten zijn dan die externe effecten, welke niet via het marktproces aan de bevoordeelde of getroffen worden overgebracht. Met deze laatste effecten wordt in het prijsvormingsproces op de markt geen rekening gehouden. Dit heeft tot gevolg dat o.a. goederen, waarvan de productie of consumptie gepaard gaat met milieuverontreiniging relatief — d.w.z. gelet op de expretiale effecten — een lage marktprijs krijgen. Het marktmechanisme remt daarmee de vervuiling in het geheel niet.

De gedachte is nu, dat de prijsvorming op de markt wordt verbeterd, indien de expretiale effecten via een overheidsheffing worden opgelegd aan het produkt of het productieproces. De kostenminimaliserende onderneming (en bij iedere „output” zal de onderneming trachten haar kosten zo laag mogelijk te houden) zal dan de productie van negatieve externe effecten willen verminderen tot dat niveau, waarop de marginale kosten van een verdere vermindering gelijk zijn aan de heffing. Gestileerd — de lijnen L en M kunnen ook anders lopen — wordt dit proces in figuur 1 weergegeven.

Figuur 1

³⁾ O.c., blz. 12 e.v.

De lijn M geeft de marginale expretiale effecten weer. Verondersteld is dat een toename van de vervuiling gepaard gaat met stijgende marginale expretiale effecten. Lijn L representeert de marginale kosten ter voorkoming van verontreiniging bij het niveau, dat op de abcis wordt aangegeven. Bij het punt B zijn deze beide marginale kosten (de expretiale effecten zijn voor de maatschappij als geheel namelijk kosten) aan elkaar gelijk. Dat impliceert dat het totaal van de expretiale effecten en de zuiveringskosten in dat punt minimaal zijn. Immers, in het punt C zijn de zuiveringskosten t.o.v. het punt B verminderd met het oppervlak ABCD, de expretiale effecten zijn toegenomen met ABCE. Daar ABCE groter is dan ABCD is het voor de maatschappij voordeliger een vervuiling OB toe te laten dan een vervuiling OC.

Voor een verschuiving naar links kan een zelfde redenering worden opgebouwd. Links van B is het maatschappelijk gezien voordeliger niet te zuiveren, rechts van B dit wel te doen. Indien men de vervuiling OB ontoelaatbaar hoog vindt, betekent dat, dat de marginale expretiale effecten hoger zijn dan in figuur 1. Correctie daarvan doet de vervuiling verminderen.

Hoe wordt nu de consument of de producent gedwongen zijn vervuiling tot het punt B te beperken? Dat kan door het opleggen van de heffing OH over het restant van de vervuiling. Immers, men zal dan net zolang zuiveren totdat de zuiveringskosten van verdergaande zuivering hoger worden dan de heffing. Over het restant van de vervuiling betaalt men de heffing. Op deze wijze wordt dus alle verontreiniging bestraft in plaats van zoals bij een fysieke regeling goedgekeurd beneden een bepaald peil. Daar alle ondernemingen of consumenten, die negatieve expretiale effecten produceren waaraan deze heffing is gekoppeld, deze gedragslijn zullen volgen, zullen overal de marginale kosten om de negatieve expretiale effecten te vermijden gelijk zijn, in casu gelijk aan de heffing. (Bij het bepalen van de hoogte van de heffing zal in feite worden uitgegaan van een vast verband tussen het expretiale effect en de verontreiniging, waaraan de heffing is gekoppeld). Dat betekent, dat het dan ontstane niveau van verontreiniging op een efficiënte wijze wordt bereikt. In de volgende paragraaf zal worden teruggekomen op de vraag aan welke voorwaarden moet worden voldaan wil men ervan verzekerd zijn, dat dit niveau ook een optimaal niveau is.

Het bestaan van een heffing behoeft niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat de prijs van het produkt wordt verhoogd met het bedrag van de heffing. De heffing kan, zoals alle verhogingen van de produktiekosten, ook ten koste van de winst gaan of ten koste van de beloning van andere produktiefactoren. Dit hangt mede af van het verloop van de vraag- en aanbodcurven. Wat deze allocatie van de kosten betreft moet men dan ook enigszins ruim denkend zijn bij de interpretatie van het in Nederland gehanteerde principe „de vervuiler betaalt”. Ten behoeve van de uitwerking van dat principe is het niet noodzakelijk dat juridisch onomstotelijk wordt vastgesteld wie de vervuiler is: de producent, de handelaar, de consument of eventueel nog andere groeperingen. Het constateren van een ontstane vervuiling en het opleggen van een heffing of zuiveringsplicht aan de producent (eventueel aan de importeur is voldoende. Het marktmechanisme zorgt vervolgens wel voor een verdere allocatie, waarbij doorberekening in de prijzen waarschijnlijk wel veel-

vuldig, maar niet altijd zal voorkomen. De belangrijke betekenis van de slogan ligt dan ook m.i. in het feit, dat de overheid *niet* uit de algemene middelen betaalt, behalve uiteraard wanneer deze zelf vervuilend werkt.

Heffingvarianten

Indien een heffing wordt ingesteld, laten zich hiervoor nog talloze varianten bedenken. In deze reeks van varianten moet onderscheid worden gemaakt tussen twee hoofdgroepen. In de *ene hoofdgroep* wordt aan de veroorzaker van de vervuiling als heffing een gemiddeld bedrag (zoveel mogelijk gekoppeld aan de hoeveelheid of hoedanigheid van de vervuiling) opgelegd, zodat een bepaalde totale som wordt geïnd (bijv. totale schadekosten worden verhaald). De maximale marginale kosten, die de ondernemers zullen maken ter voorkoming van de vervuiling, zullen dan gelijk zijn aan de gemiddelde nadelen (op dit begrip wordt verderop teruggekomen) van de totale vervuiling.

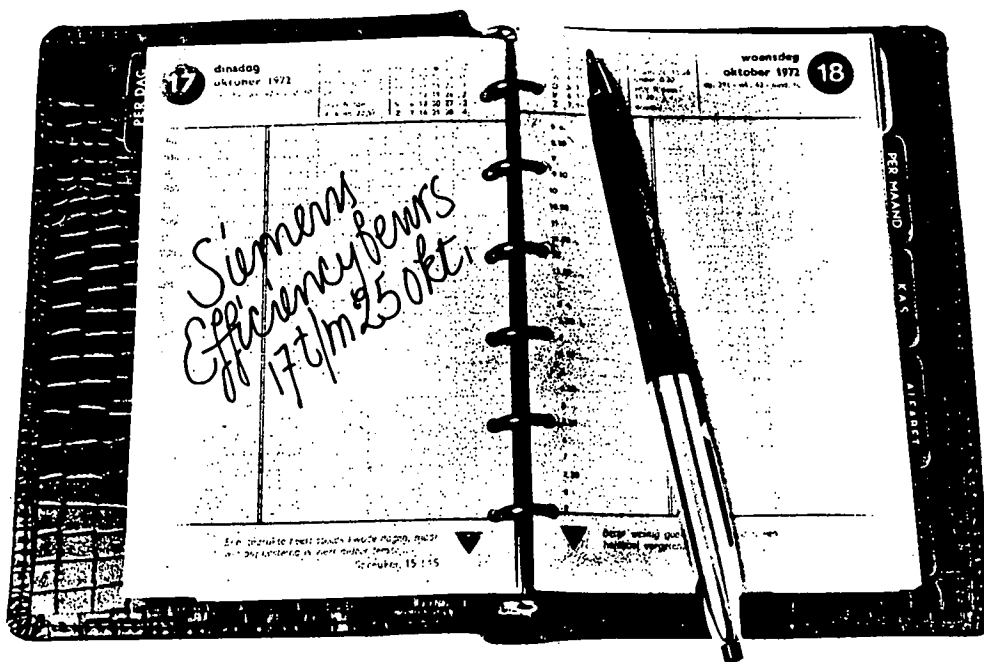
Het uit het volgen van de gedragslijn voor deze hoofdgroep resulterende niveau van vervuiling is theoretisch niet optimaal voor het totaal van de bij het probleem betrokken groeperingen. Theoretisch ontstaat namelijk een optimaal niveau, indien de heffing gelijk is aan het marginale nadeel. Dit kan de *tweede hoofdgroep* worden genoemd. Het voordeel dat ontstaat door de inspanning om verdere verontreiniging te voorkomen, weegt in deze situatie op tegen de extra kosten daarvan. Verdergaande voorkoming van verontreiniging wordt dan niet toegepast omdat de kosten daarvan groter zijn dan de voordelen voor de betrokken groeperingen.

Uiteraard dient de heffing in deze beide hoofdgroepen niet gelijk te zijn aan het marginale (gemiddelde) nadeel in een of andere uitgangssituatie. Indien immers in de uitgangssituatie de vervuiling te hoog is (zoals dit bijv. momenteel op een aantal gebieden geldt), zal ook de heffing hoog zijn (vgl. in figuur 1 punt E). De ondernemer, die zijn marginale zuiveringskosten aan de heffing gelijk zal doen zijn, vermindert de verontreiniging te drastisch (bijv. tot in punt G). Ook de heffing moet dan worden verminderd (tot in punt F), waarna weer extra vervuiling optreedt enz. Sprongsgewijs kan op deze wijze automatisch het evenwichtspunt A in figuur 1 worden bereikt (niet noodzakelijkerwijs). Het is beter te trachten de heffing meteen gelijk te maken aan het marginale (gemiddelde) nadeel in de als optimaal te beschouwen situatie.

Wat beide bovengenoemde hoofdgroepen betreft, moet worden opgemerkt, dat ze ook een verschillende interpretatie van het uitgangspunt „de vervuiler betaalt” impliceren. Bij de heffing van een gemiddeld bedrag betaalt de vervuiler inderdaad de totale som der resterende nadelen, bij de heffing van een marginaal bedrag echter niet. In dit laatste geval bestaat de totale geheven som uit het produkt van het aantal vervuilende eenheden (of hoe de grondslag van de heffing ook mag zijn) en de marginale nadelen. Deze som kan groter of kleiner zijn dan de totale som der resterende nadelen, afhankelijk van het verloop van de curve der nadelen. Slechts indien gemiddelde en marginale nadelen gelijk zijn, zijn deze sommen gelijk. In het eerste geval is betaling van compensatie uit de heffingen altijd mogelijk, in het tweede geval niet.

(Vervolg op blz. 894)

**Wellicht is dit niet de eerste
uitnodiging voor de Efficiencybeurs.
Doch deze hoort in Uw agenda thuis.
Want hij is van Siemens Computers.**

Siemens is één van de grootste computer-concerns in Europa met een vestiging in Nederland. En . . . met een stand op de Efficiencybeurs in Amsterdam. Een stand die U zeker moet bezoeken. Wanneer U op de hoogte wilt blijven van de laatste ontwikkelingen op het gebied van de automatisering. Siemens is niet het enige computerconcern, dat zich presenteert op de beurs. En daar zijn wij blij om. Want het stelt U in staat nog scherper de kwaliteiten van Siemens te onderkennen. Maar daarvoor dient U wel stand 73 te bezoeken. Daar wordt U door specialisten volledig geïnformeerd over Siemens. En . . .

Over Hardware. Siemens bracht als eerste de volledig getransistoriseerde computer, gebruikte monolieten om de betrouwbaarheid te vergroten, en ook de in 1969 geïntroduceerde Virtuele geheugentechniek behoort tot het geavanceerde technische concept. Daarom staan Siemens Computers niet alleen op de Olympische Spelen in München. Ook bij gerenommeerde Nederlandse ondernemingen en overheidsinstanties. Voor voorraadbeheer en produktiebesturing, voor telecommunicatie en berichtenverkeer, voor planning en administratie, voor databank en informatie retrieval systemen. Kortom voor alle mogelijke administratieve toepassingen, groot of klein.

Over Software. Ons geavanceerde computer-concept steunt op diepgaande toepassingskennis. Onze software benut de technische mogelijkheden van de hardware volledig. De operating systems voor Reële geheugentechniek en die voor Virtuele geheugentechniek verschaffen U de toegang tot efficiënt computergebruik. Tevreden zijn wij nog niet, daarom geven wij aan research iedere werkdag drie miljoen uit.

Over Compatibiliteit. Siemens biedt compatibiliteit in produkt en in organisatie. Dat kan door de opzet van het systeem. Want wat programmeertalen, informatiedrager, systeemontwerp en apparatuur betreft, is het systeem compatibel met dat van de grootste leverancier.

Over Service. Vertrouwen winnen en behouden is het principe van het gehele Siemens concern. Daarom besteedt Siemens zoveel aandacht aan haar service-organisatie. Aan de overdracht van toepassingskennis. Aan opleiding van personeel. Aan hulp bij het programmeren. En niet in de laatste plaats aan een doeltreffende assistentie in moeilijke situaties. U zult wel willen aannemen dat vanuit deze gedachte onze technische dienst uitstekend functioneert. Dat wij garanties als een minimum verplichting beschouwen. En dat Siemens graag zorgt voor een gedegen opleiding van Uw personeel. Dat is geëngageerde ondersteuning van Uw computerproject.

Mocht Uw agenda tijdens de beursdagen reeds bezet zijn, maak dan een afspraak met onze specialisten. Zij kunnen U, om het beeld compleet te maken, de gunstige prijs-/prestatieverhouding van ons systeem aantonen. Met keiharde cijfers.

Siemens Nederland N.V.
Afdeling Computers, Postbus 1068, Den Haag.

Siemens Computers
Europees antwoord
op de vraag naar
integrale automatisering.

Ook op de Efficiencybeurs.

Overigens is de heffing, indien aanwezig, niet het enige dat de vervuiler betaalt. Hij betaalt vooral ook de kosten van de door hem voorkomen hoeveelheden vervuiling. Ook al valt dit bedrag niet in de letterlijke betekenis onder de inhoud van de Nederlandse zin: „de vervuiler betaalt”, dit beginsel moet wel op deze ruime wijze worden geïnterpreteerd.

Naast bovengenoemde indeling in twee hoofdgroepen, gebaseerd op de aard van de heffing, is een verdere indeling mogelijk naar de inhoud van de heffing, waarbij het bovenvermelde zeer algemene begrip „nadelen” nader wordt geconcretiseerd.

1. In de *eerste* plaats kan het woord nadelen worden vertaald met aantoonbaar geleden schade. De overheid legt dan via een heffing de marginale of gemiddelde aantoonbaar geleden schade op aan de producenten of consumenten van het produkt of produktieproces, dat vervuiling veroorzaakt. Een complicerende factor, waarop niet nader zal worden ingegaan, wordt gevormd door het feit dat een deel van de schade wellicht via privaatrechtelijke weg kan worden verhaald. Dit heeft gevolgen voor de optimaliteits-eigenschappen van het resulterende verontreinigingsniveau.

2. Behalve de bovengenoemde aantoonbaar geleden schade brengt de milieuvervuiling nog een aantal aanwijsbare kosten met zich. De overheid zal (eventueel via universiteiten of instituten) de invloed van de vervuiling op de gezondheid moeten onderzoeken, zij zal het niveau van de verontreiniging controleren, zij zal het publiek moeten voorlichten, zij zal de heffing moeten innen en in sommige gevallen zal zij elimineringsmaatregelen moeten treffen. Dit alles gaat gepaard met kosten. Men kan dan ook op het standpunt staan, dat bij de heffing naast de aantoonbaar geleden schade ook deze bijkomende kosten in de berekeningen moeten worden meegenomen, een standpunt dat min of meer ook door de wetgever wordt gehanteerd. Men kan dit de *tweede* variant noemen.

Van beide bovengenoemde varianten (die van de aantoonbare schade en die van de totaal aanwijsbare kosten) kan zowel een heffing, gebaseerd op de marginale als op de gemiddelde kosten voorkomen. Hoewel theoretisch de marginale heffing de voorkeur verdient, spelen in de praktijk nog andere overwegingen een rol. Zo moet men de nadelen ook kunnen kwantificeren. Soms is dit wat gemakkelijker voor de marginale, soms voor de gemiddelde nadelen. Het opleggen van een gemiddelde heffing heeft bovendien het voordeel dat zij duidelijk en voor iedereen te begrijpen is.

3. Een *derde* vertaling van het begrip nadeel kan worden gevonden in Goudzwaards term expretiale effecten. Naast de bovengenoemde totaal aanwijsbare kosten bevatten de expretiale kosten ook een aantal minder gemakkelijk in kostentermen meetbare effecten, zoals schade aan het ecologisch evenwicht, ontsiering van het landschap, gederfde levensvreugde door stank, beroep op beperkt beschikbare milieufuncties e.d. Een exacte bepaling van deze expretiale kosten is momenteel (en waarschijnlijk ook in de nabije toekomst) niet mogelijk. Dat is jammer, want juist bij de heffing gelijk aan de marginale sociale kosten (in de optimale situatie) ontstaat theoretisch een optimale allocatie van de produktiefactoren (t.a.v. de vervuiling). Verdere inspanning voor het tegengaan van vervuiling moet

worden vermeden, omdat de maatschappelijke voordelen daarvan niet opwegen tegen de extra kosten. Niet alleen de aantoonbare schade of de totale aanwijsbare kosten, maar de totale maatschappelijke kosten worden nu in het beslissingsproces meegenomen.

4. Het is daarom van belang, te pogen deze expretiale kosten zo goed mogelijk te schatten, hoewel men daarbij moet oppassen al te geforceerd te werk te gaan. De hier bedoelde schatting van de expretiale effecten kan als een, *vierde* variant op het in de aanvang van deze paragraaf genoemde begrip nadelen worden gezien. Op welke wijze kan zo'n schatting tot stand worden gebracht?

Een benaderingswijze is in feite reeds genoemd, namelijk de variant die naast schade ook de duidelijk aanwijsbare kosten in de heffing verwerkt. Een andere benaderingswijze is die van Hueting⁴⁾, waarbij de waarde van een goed wordt ontleend aan de functies (gebruiksmogelijkheden) die het milieu voor de mens heeft. Een derde benaderingswijze moet nog worden genoemd. Het is namelijk denkbaar, dat de overheid van mening is dat het gebruik van een bepaald niveau moet worden teruggedrongen door het opleggen van een heffing. De hoogte van de heffing zal dan afhankelijk zijn van de prijselasticiteit. Zo zal bij een lage vraagelasticiteit slechts een zeer hoge heffing de vraag kunnen verminderen. Uitgangspunt bij deze benadering is dat de overheid in zekere zin meent een optimale allocatie te kennen en dan een heffing oplegt opdat via het marktproces deze optimale allocatie ook op een efficiënte wijze wordt bereikt. De heffing geeft dan weer de door de overheid vermeende marginale expretiale kosten.

De hierboven gegeven vier interpretaties van het begrip nadeel hebben in feite niet zo'n strikte scheiding als wellicht uit het bovenstaande zou kunnen worden afgeleid. Overgangsmogelijkheden zijn zonder enige twijfel aanwezig. De indeling is dan ook meer gemaakt ter illustratie van de aard van de problemen waarvoor men komt te staan, indien men ten behoeve van het milieubeleid overweegt een heffing in te stellen.

Tot slot van deze paragraaf nog enige opmerkingen over de bestemming van de opbrengst van de heffing. In de loop van deze paragraaf is gesteld dat een optimale allocatie op een efficiënte wijze wordt bereikt, indien de heffing de marginale expretiale kosten van de desbetreffende vervuiling weergeeft. Het bereiken van een optimale situatie is daarmee onafhankelijk van de bestemming van de geïnde gelden. De overheid kan dus zelf beslissen hoe zij deze gelden besteedt. Het is mogelijk dat zij meent dat er dringender zaken zijn dan compensatie, eliminatie, voorlichting, onderzoek e.d. en dat zij deze gelden daaraan wil besteden. Deze beslissing is vergelijkbaar met die welke optreedt wanneer men een bumper van zijn auto beschadigt. De schuldige (of de verzekeringsmaatschappij) betaalt en de gelaedeerde kan alsnog beslissen of hij zijn bumper wil laten maken of dat hij zijn geld aan eventuele dringender preferenties wil besteden. Dit neemt uiteraard niet weg dat, juist zoals in het voorbeeld, de heffing in het merendeel der gevallen wel gebruikt zal worden om de lasten van de milieuverontreiniging te verminderen.

⁴⁾ Drs. R. Hueting, *Kwantificering milieuerslechtering*, *ESB*, 7 april 1971, blz. 320-324.

Toepasbaarheid van een heffing

Het is voor een groot gedeelte van de eigenschappen van een produkt of produktieproces afhankelijk, welke regeling ter bestrijding van een overmaat van vervuiling in de praktijk de voorkeur verdient. Bij een aantal produkten of produktieprocessen zal een verbod, rantsoenering of nog een andere fysieke regeling de aangewezen weg zijn; in andere gevallen zal het beste resultaat door een heffing kunnen worden verkregen⁵⁾. In het beslissingsproces daaromtrent spelen onder meer de volgende factoren een rol:

- Verhouding tussen de expretiale kosten en de private kosten. Indien er relatief weinig expretiale kosten verbonden zijn aan de vervaardiging of consumptie van een produkt, is het mogelijk dat de innings- of controlekosten hoger zijn dan deze expretiale kosten. Instelling van een heffing of van bepaalde geboden zou hier maatschappelijk nadelig werken. Slechts een overheidsadvies is eventueel gewenst.
- Mate van onmisbaarheid. Een onmisbaar produkt kan natuurlijk niet worden verboden. Daarbij is het echter van belang goed na te gaan of het bepaalde produkt wel echt onmisbaar is. Wellicht is rantsoenering tot het strikt noodzakelijke gebruik mogelijk.
- Substitueerbaarheid van produktieprocessen of van een eindprodukt en de kosten daarvan. De substitueerbaarheid en de kosten daarvan hangen nauw samen met de onmisbaarheid. Een onmisbaar produkt is uiteraard niet substitueerbaar. Soms treedt echter een tijdelijke onmisbaarheid op, welke tijdelijkheid wordt bepaald door de substituemogelijkheden. De omschakeling op een ander produkt of produktieproces neemt immers enige tijd in beslag.
- Schadelijkheid of toxiciteit. Naarmate de toxiciteit van een produkt toeneemt, zullen er meer redenen zijn voor de overheid om een fysieke regeling in te stellen.
- Risico, dat schade wordt veroorzaakt. Bij een zeer klein risico zal wellicht van fysieke regelingen kunnen worden afgezien, terwijl een heffing dan als een soort verzekeringspremie kan worden gezien. Bij een groot risico zal de overheid daadwerkelijk controle willen uitoefenen (vgl. vervoer gevaarlijke stoffen).
- Persistentie. Het gebruik van een zeer persistente voor het milieu schadelijke stof moet streng worden gereguleerd (indien onmisbaar of slechts tegen zeer hoge kosten substitueerbaar) of door de overheid worden verboden. Met een heffing kan in dit geval niet worden volstaan. Indien het gebruik echter nauwelijks of geen nadelige invloed op het natuurlijke milieu, maar zoals bijv. bij plastics visuele hinder optreedt, kan men wellicht met een heffing werken ter bestrijding van de elimineringskosten, als men niet tot een verbod wil of kan overgaan.
- Mogelijkheid om te zamen met andere stoffen schadelijke effecten te veroorzaken (synergisme). Nauwlettend toezicht dient in dit geval aanwezig te zijn.
- Elasticiteit van de vraag t.o.v. de prijs. Bij een lage vraagelasticiteit heeft een heffing nauwelijks enige invloed op het gebruik op korte termijn. In verband met eventuele ongewenste gevolgen van een heffing kan het in dit opzicht de voorkeur verdienen een fysieke regulering in te stellen. Bij een hoge elasticiteit zal een heffing echter eerder een goede werking kunnen hebben.
- Economisch belang van het produkt of het pro-

duktieproces. Omschakeling naar een ander produkt/ produktieproces kan hoge omschakelingskosten met zich brengen. Men moet zich afvragen of de expretiale kosten van de vervuiling opwegen tegen die van omschakeling. Indien dit wel het geval is en de kosten van omschakeling te groot zijn voor de individuele onderneming, kan strikt geselecteerde subsidiëring noodzakelijk blijken (subsidiëring moet dan als een negatieve heffing worden gezien).

- Mogelijkheden van „recycling”. Indien een milieuvervuilend produkt in aanmerking komt voor „recycling”, kunnen twee wegen worden bewandeld: men kan de producent opdragen voor de „recycling” te zorgen, maar men kan ook een heffing opleggen, waaruit de kosten van door derden uit te voeren „recycling” kunnen worden betaald. Inzamelings- en verwerkingskosten zullen in dit geval een belangrijke rol t.b.v. de te nemen beslissingen spelen.
- Onomkeerbaarheid van het externe effect. Een ongewenst onomkeerbaar effect brengt met zich, dat de dit effect veroorzakende vervuiling moet worden verboden. Is het effect weliswaar ongewenst, maar ook omkeerbaar, dan kan wellicht met een heffing worden volstaan (waaruit dit omkeringsproces eventueel kan worden bekostigd, bijv. verzameling van weggegoorpen plasticflessen).
- Controlekosten. Het is denkbaar dat de controlekosten bij een fysieke regeling hoog oplopen (indien de controle op zich al niet onmogelijk is), terwijl ze alleen bij een heffing redelijk zijn. Bij een gelijke werking van beide regelingen (wat niet ondenkbaar is, immers zowel bij een fysieke regeling als bij een heffing is het streven gericht op het verkrijgen van een optimale situatie) heeft een heffing maatschappelijk gezien dan de voorkeur.

Het zou prettig zijn, indien een rangorde kon worden aangebracht in bovenstaande factoren. Hoewel van sommige factoren gezegd kan worden dat ze minder belangrijk zijn dan andere, is een duidelijke ordening niet goed aan te geven. Dit betekent, dat bij het besluitvormingsproces met al deze factoren rekening moet worden gehouden. Van geval tot geval zal daarbij de belangrijkheid van de diverse factoren moeten worden bepaald.

In het bovenstaande is herhaalde malen gesteld, dat bij een bepaalde aard van het produkt of produktieproces een fysieke regeling gewenst is. Dit neemt niet weg, dat ook de uitvoering daarvan gepaard gaat met kosten zowel voor de onderneming als voor de overheid. De kosten van de onderneming worden vanzelf bij de prijsvorming in aanmerking genomen, die van de overheid niet, een lacune die door middel van een heffing kan worden hersteld. Waarom is het nu van belang ook in dit geval een heffing op te leggen? De overheid streeft toch door haar regulering naar een optimale situatie? Binnen de ruimte echter, die de overheid ook na de fysieke regulering overlaat, moeten de maatschappelijke kosten van het gebruik van een produkt (produktieproces) afgewogen worden met deze zelfde kosten van bijv. substituerende produkten (produktieprocessen). Dat kan alleen goed gebeuren, in-

⁵⁾ Vgl. Prof. Dr. J. Pen, *Zeven methoden van anti-vervuilingsbeleid*, *Economisch kwartaaloverzicht*, Amrobank, no. 24, maart 1971.

dien ook alle expretiale kosten bij de besluitvorming een rol spelen.

Gevolgen

In het voorafgaande is vooral ingegaan op het waarom en wanneer van een heffing naast of als aanvulling op een fysieke regeling. Een beoordeling van de heffing als instrument ter verbetering van het milieu mag echter niet louter daarop afgaan. Net als de overige instrumenten heeft de heffing gevolgen, gewenste en ongewenste. Het is noodzakelijk, dat ook deze gevolgen goed worden overwogen alvorens tot een beslissing over te gaan. Onder de gewenste gevolgen kunnen worden genoemd:

- *Verbeterde allocatie van produktiefactoren.* Van optimale allocatie zou gesproken kunnen worden, indien de marginale expretiale kosten als heffing kunnen worden opgelegd. Omdat de werkelijke heffing in de praktijk slechts een min of meer geslaagde benadering daarvan kan zijn, is het juist hier van een verbeterde allocatie te spreken. Is dat van belang? Ja, een verbeterde allocatie leidt ceteris paribus tot een hoger welvaartsniveau.

- *Stimulans tot onderzoek.* De ondernemer zal ook ten behoeve van de overige marktpartijen trachten te onderzoeken op welke wijze men zich aan de heffing kan onttrekken, d.w.z. dat het onderzoek naar minder vervuilende produkten en procédés zal worden gestimuleerd. Ook de opbrengst van de heffing kan in deze richting worden aangewend.

- *Stimulans tot substitutie van vervuilende door niet vervuilende produkten.*

- *Vermindering van het maatschappelijk minder dringend gebruik.*

- *Uit de opbrengst van de heffing is een gehele of gedeeltelijke compensatie of eliminering van de vervuiling te verwezenlijken. Hiervóór is gesteld, dat dit geen doel is van de optimale heffing, maar men mag het toch op zijn minst wel als een prettige bijkomstigheid beschouwen.*

Naast deze aantrekkelijk lijkende gevolgen van de instelling van een heffing, zijn er ook een aantal door velen als minder gewenste gevolgen te signaleren:

- *Verhoging van het prijspeil.* De heffingen zullen voor een groot gedeelte in de prijzen worden doorberekend. Voor het schoonmaken of schoonhouden van het milieu wordt op deze wijze de prijs betaald. Jammer, maar wel logisch; juist via deze weg komt de verbeterde allocatie tot stand.

- *Mogelijke nadelige invloed op de betalingsbalans.*

- *Mogelijke nadelige invloed op de werkgelegenheid.* Dit en het vorige gevolg kunnen optreden indien Nederlandse produkten door de extra zorg voor het milieu in verhouding tot het buitenland duurder worden. Internationale coördinatie van deze activiteiten is dus van groot belang, niet om een internationale reallocatie van de produktiefactoren te voorkomen, maar om deze in de juiste banen te leiden. Overigens brengt de anti-verontreinigingsindustrie zelf weer nieuwe werkgelegenheid en bij voldoende alertheid ook nieuwe exportmogelijkheden.

- *Mogelijke nadelige invloed op de „ouderwets gedefiniëerde” economische groei.* Inderdaad zullen de maatregelen die genomen moeten worden om ons milieu

schoon te houden enerzijds een deel van onze reële welvaarts groei opslokken, anderzijds moet bedacht worden, dat deze welvaarts groei wordt afgeremd, omdat produktiviteitsbevorderende investeringen worden vervangen door milieu-investeringen. Gelukkig is deze reële groei voor velen niet meer de heilige koe, die zij in de laatste eeuw is geweest.

- *Invloed op de inkomensverdeling.* Het principe dat de vervuiler betaalt, is wat dat betreft te vergelijken met het profijtbeginsel. Beperkt de overheid zich bij het profijtbeginsel tot het in rekening brengen van haar uitgaven aan de individuele gebruiker van een geleverd goed of dienst, bij de heffing brengt de overheid maatschappelijke kosten in rekening. Het bezwaar hiervan moet niet worden overtrokken. Ten eerste is niet bekend welke invloed van de totaliteit van de (eventuele) heffingen uitgaat op de inkomensverdeling. Daarvoor is een zeer diepgaande kennis van de heffingen, de gevolgen voor de prijsvorming en het gebruik noodzakelijk. Vervolgens krijgt men ter compensatie een schoner milieu. De waardering daarvan behoeft ook niet voor alle inkomensstrekken gelijk te zijn. Ten derde is een prijsverhoging als gevolg van een hogere prijs van de „grondstof” milieu vergelijkbaar met die als gevolg van de prijsverhoging van andere grondstoffen. Ten vierde behoort een eventuele nadelige invloed op de inkomensverdeling indien nodig te worden bestreden met andere daartoe geschikte instrumenten.

Slotopmerking

Het is niet de bedoeling geweest in dit artikel een heffing aan te prijzen als hét instrument ter bestrijding van de milieuverontreiniging. Wel dat zij één van de mogelijke instrumenten kan zijn. Een heffing alleen is niet altijd afdoende, maar het is toch niet zo dat zij helemaal niet werkt. Deze laatste opvatting wordt soms geargumenteed door de opmerking, dat een heffing de vervuiler weliswaar laat betalen, maar dan verder ook mag vervuilen. Dit argument doet te kort aan de werking van het marktmechanisme en daarmee aan de mogelijkheden van de overheid om met behulp van de heffing, maatregelen tegen deze vervuiling te nemen.

Ook een bepaalde angst voor een te grote overheidsinvloed is niet ondenkbaar. De overheid gaat met een dergelijke heffing min of meer systematisch de weg van prijs„bepaler” op. Niet iedereen zal daar even gelukkig mee zijn. Men moet wel bedenken dat gebieden is dat zonder overheidsingrijpen het milieu ontoelaatbaar verslechtert. De wens, nee de noodzaak, van een beter milieu leidt dus vanzelf tot een zeker overheidsingrijpen, via fysieke regelingen of via heffingen. Daarbij laat een heffing nog wel de meeste mogelijkheden om via het marktproces tot een optimale situatie te komen. Fysieke reguleringen via vergunningen, verbodsbepalingen enz. hebben vaak een veel rigider karakter dan een heffing.

A. J. C. W. M. de Kort

Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen, dan kunt u ESB onmogelijk missen.

Een nieuwe rol voor de overheid bij financiële reorganisaties?

PROF. DRS. R. BURGERT*

Er zijn verschijnselen in ons economische leven, die vele ouderen doen terugdenken aan de jaren dertig: bedrijfssluiting, werkloosheid, valutaproblemen enz. De omstandigheden en de oorzaken van deze verschijnselen zijn in ongeveer veertig jaar ingrijpend veranderd. Een korte — en daardoor ruwe — aanduiding van deze veranderingen zou kunnen zijn: „stagflatie” i.p.v. recessie en deflatie, veel grotere invloed van structurele veranderingen, veel grotere invloed van economische politiek en sociale zekerheid, ingrijpende veranderingen op fiscaal gebied. Ondanks deze veranderingen lijken vermoedelijk de problemen binnen de individuele onderneming, die haar rentabiliteit ziet verdwijnen, nog wel vrij goed vergelijkbaar. Toch heeft zich ook daar bij het vinden van een oplossing een grote verandering voltrokken: de financiële reorganisatie is veel meer op de achtergrond getreden.

Traditionele saneringstechniek

Het traditionele patroon van de ernstig door een recessie getroffen onderneming was, dat men er uiteraard naar streefde de kosten naar beneden aan te passen aan de gedaalde en verder dalende opbrengsten en voor dekking van de desondanks blijvende tekorten de reserves aansprak. Kon men het zo uithouden tot de eerste tekenen van opleving zichtbaar werden, dan bleek op dat moment veelal, dat men in de toegenomen behoefte aan vermogen door noodzakelijke nieuwe investering en door de uitzetting van het vlottende bedrijfskapitaal niet meer op eigen kracht kon voorzien.

Het aantrekken van nieuw vermogen was dan noodzakelijk, maar slechts mogelijk indien men de verschaffers van het nieuwe vermogen voldoende uitzicht op een rendabele belegging kon bieden. Dat uitzicht werd — en wordt ook thans nog — bepaald door de te verwachten afzet, prijs, noodzakelijke investeringen en „out-of-pocket-expenses” enerzijds en de aanspraken op winst van de oude vermogensverschaffers anderzijds. Deze laatste factor werd dan de sluitpost: door middel van een financiële reorganisatie werden na afboeking van geactiveerde verliezen de boekwaarden van in hoofdzaak de vaste activa ten laste van het eigen vermogen en soms ook ten laste van het vreemd vermogen zódanig herzien, dat het beoogde uitzicht op rendement voor de nieuwe vermogensverschaffers kon worden gerealiseerd. Met de reductie van de nominale bedragen van het eigen — en soms ook van het vreemde — vermogen, soms nog aangevuld met declassering van de rechten van de oude vermogensverschaffers, werd tegelijkertijd

het beslag op de toekomstige „netto-cashflow” verminderd. Vele ondernemingen zijn na een dergelijke operatie tot nieuwe bloei gekomen.

Deze saneringstechniek, die ook de consequenties van het dragen van risico's, verbonden aan het ondernemen duidelijk tot uitdrukking brengt en ze in de eerste plaats ten laste doet komen van hen, die die risico's bij de keuze van hun beleggingen min of meer bewust hebben aanvaard, blijkt nu óf enigszins op de achtergrond te zijn geraakt óf niet meer effectief te zijn. Wij zien nu veelal, dat ondernemingen die in financiële moeilijkheden verkeren, blijkbaar geen andere uitweg zien dan zich voor het verkrijgen van nieuw vermogen tot de staat te wenden. Wij hebben dat gezien in spectaculaire gevallen: Verolme, confectie-industrie e.a. De staat helpt soms onder voorwaarde, dat reorganisaties plaatsvinden, zoals heroriëntering op de afzetmarkten door specialisatie, misschien ook wel parallelisatie, of soms fusie met andere ondernemingen. Financiële reorganisaties in de bovenbedoelde zin blijven echter veelal achterwege, resp. zijn voor de buitenstaander niet duidelijk waarneembaar.

Het zou ons te ver van huis voeren, nader in te gaan op de — de overheid leidende — motieven en het verband tussen deze en de economische orde. Voor ons doel is het kenmerkend, dat de staat blijkbaar een stuk van de ondernemersfunctie en van het daaraan verbonden risico overneemt. Men zou dit in zekere zin wel een logisch complement kunnen achten van het feit, dat de staat via de vennootschapsbelasting vrijwel de helft van de voordelen van het ondernemen als een alom tegenwoordige stille vennoot zonder vermogensinbreng en derhalve zonder risico voor zich opeist, alvorens de ondernemende vermogensverschaffers hun deel kunnen toucheren, dat daarna nog eens door de fiscus zeer ingrijpend met inkomstenbelasting kan worden belast. Deze dubbele belasting is een grote stimulans voor interne financiering en doet grote afbreuk aan de emissie-activiteit.

Vragen t.a.v. staatsbemoedienis

Zij, die elke toeneming van de staatsbemoedienis toejuichen en daarvan alle heil verwachten, zullen de geschetste ontwikkeling als vanzelfsprekend en zonder reserve aanvaarden. Zij, die menen, dat een dergelijke evolutie wel kan uitlopen op een aantasting van het

* De auteur is hoogleraar in de bedrijfshuishoudkunde aan de Nederlandse Economische Hogeschool.

marktmechanisme en derhalve op een ernstige bemoeilijking van het nemen van de economische kernbeslissing — de allocatie van de schaarse middelen over de verschillende behoeften — zullen de schaduwzijden van de geschetste ontwikkeling duidelijk onderkennen. Beide groepen zouden echter zinvolle vragen kunnen stellen. De eerste: „Waarom helpt de staat soms zonder adequate concessies te verlangen van de vroegere ondernemende vermogensverschaffers”? De tweede: „Waarom trachten de ondernemingen in moeilijkheden hun problemen niet zelf op te lossen?; de techniek van de financiële reorganisatie is immers nog niet volledig vergeten”!

Aan de eerste vraag gaan wij voorbij, echter niet zonder de opmerking, dat wellicht voor deze hulp een rechtsgrond is te vinden in de winstparticipatie in goede tijden zonder toerekenbare tegenprestatie. Aan de tweede willen wij enige aandacht schenken, ons realiserend, dat diepgaand onderzoek — welke hoogleraar in de bedrijfseconomie en/of zijn medewerkers hebben daar nog tijd voor? — wenselijk zou zijn.

Toch wijzen wij t.a.v. de tweede vraag met enige voorzichtigheid op de volgende factoren.

1. De starheid in de kostenstructuur, die ook in de jaren dertig al onderwerp van gesprek was en Schmalenbach toentertijd reeds inspireerde tot een beschouwing, getiteld: „Der freien Wirtschaft zum Gedächtnis”, is aanmerkelijk toegenomen. De verhouding tussen constante en variabele kosten is in vele ondernemingen door de steeds toenemende kapitaalintensiteit van vele productieprocessen nog verder in ongunstige richting gewijzigd. De „sunk cost” hebben een ongekende omvang aangenomen; enerzijds zijn zij uitdrukking van een vergroting van de onbeweeglijkheid van de materiële productiefactoren en anderzijds van een verkleining van de kosten die relevant zijn voor het beslissen over al of niet continuering van de productie op korte termijn.

2. Ook de arbeidskosten (lonen, salarissen en sociale lasten) zijn op korte termijn vaste kosten geworden, die bovendien geen duidelijke binding meer vertonen met de produktiviteit binnen één bedrijfstak. Zij worden immers meer en meer aan de totale gemiddelde produktiviteitsverbetering gekoppeld en zelfs niet aan de bereikte produktiviteitsverbetering, maar aan een verwachte.

3. De ondernemingen beschikken vermoedelijk minder dan vroeger over reserves, niet in de zin van een benaming voor een door winstinhouding verkregen deel van het eigen vermogen, maar in de zin van vrij algemeen aanwendbare beschikbare middelen. Dit vindt o.m. zijn oorzaak in de dubbele belastingheffing op uitgedeelde ondernemingswinsten, in de — daarmee nauw verband houdende — teruggang van de emissie-activiteit en — als complement van de beide genoemde oorzaken — in de sterke investeringsdrang, die op haar beurt weer ten dele mede wordt veroorzaakt door de technologie en de sterke loonstijging. Het ontbreken van echte „reserves” brengt mee, dat men nauwelijks in staat is het enige tijd uit te zingen bij een verstoring van het evenwicht tussen de ingaande en de uitgaande geldstroom; daardoor ontbreekt ook veelal de voor het aanpassingsproces benodigde tijd.

4. Hoewel vermoedelijk van minder gewicht dan de voorgaande omstandigheden, is ook de relatieve toename van de financiering met vreemd vermogen nog te noemen.

5. Voorts daalt de behoefte aan vlottend bedrijfskapitaal bij de combinatie van recessie en inflatie minder sterk dan vroeger bij de traditionele combinatie van recessie en deflatie.

Alle bankzaken
65 vestigingen
in Nederland
Affiliatie te New York

(I.M.)

6. Tenslotte zijn de oorzaken voor onvoldoende of slechte bedrijfsresultaten meer dan vroeger aan structurele dan aan conjuncturele oorzaken te wijten, waardoor het aanpassingsproces veel moeilijker is geworden dan vroeger omdat thans vaak ook aard en richting van de bedrijfsactiviteiten wijziging moeten ondergaan.

Uit een oogpunt van financiële reorganisatie lijkt dit alles erop neer te komen, dat:

- de vermindering van de „out-of-pocket-expenses” veel moeilijker is geworden;
- de nieuwe middelen in een veel eerder stadium ter beschikking moeten komen.

Er zijn bij een financiële reorganisatie thans vermoedelijk meer middelen nodig op een moment, waarop de in de toekomst te verwachten gang van zaken en de daarvan te verwachten uitkomsten zich veel minder duidelijk aftekenen. Er lijkt dan een op risico verzotte superondernemer, toegerust met zeer ruime middelen, nodig om de in nood geraakte onderneming van de benodigde nieuwe middelen te voorzien. Het is begrijpelijk, dat een beroep wordt gedaan op de staat, die het zich in de huidige tijd met zijn sociale zekerheid nauwelijks kan veroorloven, zich onverschillig te betonen. De overheid staat daardoor vervolgens voor een taak, waarvoor zij niet is toegerust; een taak van analyseren, plannen beoordelen en beslissen, die typische ondernemerskwaliteiten vereist. Het goed vervullen van deze taak is uiteraard van belang ter bescherming van de werkgelegenheid; daarnaast echter is het goed vervullen van deze taak ook uitermate belangrijk ter voorkoming van onnodige kapitaalvernietiging.

Liquidatie

Indien een onderneming ten onrechte of in een te vroeg stadium tot liquidatie van een bepaald productieproces wordt gedwongen, is de kapitaalvernietiging die daarbij optreedt uiteraard niet af te meten aan het oorspronkelijk in dat proces geïnvesteerde vermogen. Dat vermogen is de facto reeds — ten dele — verloren doordat de op het investeringsmoment verwachte positieve resultaten omsloegen in negatieve, of algemeen gezegd, doordat de gekoesterde verwachtingen omtrent opbrengsten en complementaire kosten niet blijken uit te komen. De kapitaalvernietiging, die nu nog „slechts” in het geding is, is kort aan te duiden als het verschil tussen de liquidatiewaarde van de activa en de contante waarde van de „quasi rents”, die daarmee in de best mogelijke aanwending nog te realiseren zijn. Daar de

eerste veelal minimaal is en de tweede bij de huidige kapitaalintensiteit van de produktie meestal nog wel wat kan voorstellen, is een te snel of te ondoordacht besluit tot liquidatie niet alleen een onnodig verlies voor de onderneming, maar ook een onnodig maatschappelijk verlies. Dit laatste is nog te vergroten met het bedrag van de werkloosheidsuitkeringen, die vermeden hadden kunnen worden indien het productieproces zou zijn voortgezet.

Herstelbank

Er lijkt ons behoefte te bestaan aan een nieuwe taak voor een goed geëquipeerde „Herstelbank”, die het spel van de financiële reorganisatie zou moeten meespelen door na grondige analyse in de daarvoor in aanmerking komende gevallen als vermogensverschaffer op te treden. Zij zou dat vermogen moeten verschaffen tegen uitgifte van aandelen, die zij later, naar te hopen is, op de kapitaalmarkt weer kan verkopen.

Evenals bij de na de oorlog opgerichte Herstelbank zou de staat voor een groot deel van het vermogen moeten zorgen; ook andere kapitaal- en geldmarktorganen zouden het dienstig kunnen vinden te participeren, omdat de bank ertoe kan bijdragen hun verliezen, ontstaan op kredieten, verleend aan ondernemingen die in moeilijkheden zijn geraakt, te minimaliseren.

Negatieve vennootschapsbelasting

Wellicht zou de staat — maar nu in de gedaante van de fiscus — in alle redelijkheid nog een andere bijdrage kunnen overwegen. In het kader van de sociale politiek is reeds aandacht geschonken aan de mogelijkheid van een negatieve inkomstenbelasting; in het kader van de economische politiek zou misschien een negatieve vennootschapsbelasting een bruikbaar instrument kunnen zijn. De belastingwetgeving kent thans een — zij het beperkte — verliescompensatie, in de vorm van „carry

back” en „carry forward”. Slechts de „carry back” leidt tot onmiddellijke vermeerdering van de liquiditeiten van de onderneming, de „carry forward” is niet meer dan een voorwaardelijke promisse, tot een zeker bedrag de belastingheffing in de toekomst achterwege te laten.

Dit arsenaal ware misschien uit te breiden met de mogelijkheid, dat de fiscus overeenkomstig het tarief voor de vennootschapsbelasting door directe storting bijdraagt in de boekverliezen, die bij financiële reorganisatie ontstaan door afboeking van de waardedaling van de vaste activa op het vermogen. Alle overige omstandigheden gelijk blijvende, kan de fiscus een dergelijke storting later automatisch terug krijgen doordat de toekomstige fiscale winsten dienovereenkomstig kunnen stijgen, waardoor zijn totale winstaandeel per saldo — afgezien van renteverlies — niet wordt aangetast. Springt de staat op deze wijze ondernemingen bij, dan geschiedt dat onder handhaving van het adagium: gelijke monniken, gelijke kappen. Van bevoordeling van de een boven de ander is geen sprake, de rechtsgelijkheid zou er zeer mee gediend zijn. De integere, deskundige belastingdienst kan ongetwijfeld voor een doeltreffende uitvoering zorgen; de door de onderneming te incasseren negatieve belasting zou berekend kunnen worden over het verschil tussen de fiscale boekwaarde van de te herwaarderen activa en de waarde welke daaraan bij de reorganisatie door de „Herstelbank” wordt toegekend.

Zo zou wellicht de financiële reorganisatie opnieuw betekenis kunnen krijgen. Verliezen worden allereerst gedragen door hen, die verkozen risico te aanvaarden en daarnaast door de fiscus, die zich als winstparticipatant zonder toerekenbare tegenprestatie heeft opgeworpen. Overheidssteun wordt niet meer incidenteel en willekeurig verleend, maar volgens vaste regels. De werkgelegenheid zou ermee gediend zijn en de kapitaalvernietiging zou erdoor verminderd kunnen worden. Aan de bestaande economische orde wordt niet meer afbreuk gedaan dan nodig is.

R. Burgert

Een conferentie van regionalisten

DRS. L. A. VAN DER LINDEN

Tijdens de laatste week van augustus vond in het gebouw van de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam het twaalfde jaarlijkse Europese congres van de Regional Science Association (RSA) plaats. Ruim 100 deelnemers — economen en geografen — uit de Verenigde Staten, Canada, West- en Oosteuropese landen bespraken achttien opstellen en lezingen. (Dat is

gemiddeld vier per dag. Of er ook serieus gewerkt is!). Het gaat hier om een jonge tak van de economie: de regionale economie. De grondvester, promotor en „onderhouder” Prof. Walter Isard uit Philadelphia wijdde er — de gehele week — zijn goede zorgen (en ideeën) aan op een zeer aimabele en stimulerende wijze.

Naar aanleiding van een Frans

initiatief is er nu ook naast de Duits-, Frans- en Nederlandstalige en Britse sectie een meertalige Noordwesteuropese groep in oprichting, die ditmaal voor het eerst bijeenkwam.

De toegepaste methoden en onderwerpen staan vermeld in bijgaand overzicht van de lezingen van de gehele conferentie, per categorie in de volgorde van het programma.

Overzicht bijdragen onderscheiden naar methode

wiskundige modellen	statistisch getoetste theorieën	verbale bijdragen
Isard I Farhi en Boyce Funck Domanski	Casetti - demografie Malkin - arbeidsmarkt Buhr - infrastructuur Fano - planologie	Hanappe - multinationale onderneming Harris - methodologie
Isard II Fahri Nijkamp en Paelinck	Cameron - locatie bedrijven Illés - investeringen	Parr - groeipool Lambooy - stedelijke symbiose

Wiskundige modellen

Uit dit overzicht is duidelijk dat de wiskundig geformuleerde methode sterk vertegenwoordigd was. Van Rotterdamse zijde brachten Nijkamp en Paelinck een model ter tafel waarin een stuk dynamische programmering is ingebouwd; een techniek waarbij de lineaire programmering alweer klassiek wordt genoemd.

Farhi (Parijs) presenteerde een stelsel van modellen omtrent stedelijke groeitheorieën en kwam tot de conclusie dat economische variabelen aan de kant van de produktie tot centralisatie leiden, maar dat externe effecten voor decentralisatie pleiten. Hij pleit voor de beheersing van de ontwikkeling door de overheid hetzij door stimulering van een voldoende aantal steden (hij bedoelt: naast Parijs!) waar per saldo de economische en externe effecten positief zijn, dan wel een politiek ten aanzien van de bevolkingsbewegingen of een adequate grond(prijs)politiek. Voorts vallen in deze categorie de algemene modellen van Isard, van Domanski (Poznan) en van Hartwick (Kingston, Canada).

De meeste van deze modellen zijn zeer algemeen geformuleerde ruimtetijd-systemen van relaties, die een verbinding leggen tussen economie, ecologie en geografie. De economie is veelal ingebouwd in de vorm van een doelfunctie (objectieve functie) die op de een of andere wijze gemaximaliseerd moeten worden; of geminimaliseerd als het een kostenfunctie betreft.

De ecologie is meestal vertegenwoordigd in de vorm van vervuilingverschijnselen, zoals in de modellen van Isard. De geografie tenslotte is aanwezig in de vorm van een regionale differentiatie of op eenvoudiger wijze door bijvoorbeeld een of meer variabelen die transportkosten of afstanden uitdrukken.

In sommige modellen ontbrak het milieu-element, in andere het economische element. Dat immers in de

naam van de RSA niet voorkomt. Het ruimtelijke element ontbrak evenwel nimmer. Zo presenteerden Farhi (Parijs) en Boyce (Philadelphia) een studie waarin een transportprobleem gesteld werd met behulp van algorithmen. Funck (Karlsruhe) bracht een gespecificeerd regionaal-economisch model voor Duitsland in 19 vergelijkingen, zonder milieuvARIABLEN, dat binnen enige maanden geheel getoetst zal zijn.

Statistisch getoetste theorieën

Hoe belangrijk vorenvermelde theoretische ontwikkelingen ook zijn, de toetsing aan de realiteit kwam gelukkig ook aan de orde. Dat gebeurde in de econometrische en geografisch statistische bijdragen. Aangezien de voor schatting en toetsing noodzakelijke statistieken schaars zijn (in Frankrijk heeft men geen regelmatige interne migratiestatistiek) blijven de ontwikkelingen op dit punt achter. Vaak moet men zelf de gegevens nog verzamelen of samenstellen. Zo vertelde Cameron (Glasgow) dat zijn studie van de verplaatsingen van produktiebedrijven in de Clyde-side regio, negen manjaren aan data-verzameling had gekost! Een van de uitkomsten van zijn onderzoek luidde dat kleine bedrijven minder snel decentraliseren.

De bijdrage van de Hongaar Illés valt ook in deze categorie. Hij relateerde de ruimtelijke verspreiding van kapitaalgoederen aan de levensduur van deze kapitaalgoederen, en kwam tot de voorzichtig geformuleerde conclusie dat een vrijere, grotere spreiding gunstig is voor de opbrengsten uit de kapitaalgoederenvoorraad: zulks omdat de produktiviteitsstijging hoger is dan het verlies door de vervroegde afschrijving van de produktiemiddelen.

Ook Buhr (Kiel) besprak de wijze waarop de regionale infrastructuur als instrument in de regionale ontwikkelingspolitiek kan worden toege-

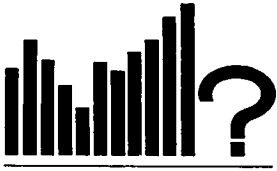
past. Zijn model, toegepast op Santa Clara County in California, leverde enige interessante concrete aanbevelingen op. Min of meer in tegenstelling tot Illés pleit Buhr voor directe en indirecte beïnvloeding van de particuliere investeringen door de overheid. Daarbij moet vooral de toegankelijkheid van transportfaciliteiten worden gepropageerd onder potentiële vestigers. Voorwaar geluiden die ons Hollanders niet onbekend voorkomen.

In de methodologische strijd om de uiteindelijke evaluatiecriteria van de planning kwam de Italiaan Fano (Rome) met een model dat uitloopt op een geaggregeerde nuttigheidsindex. Aldus werden enige alternatieve plannen voor een regio op Sardinië gewaardeerd door een commissie uit de plaatselijke belangengroeperingen. Ik vraag mij af waarom deze waardering niet plaatsvond door (een steekproef uit) de bevolking zelf. Casetti (Columbus, Ohio) bracht een methode om dynamische relaties bijvoorbeeld ruimtelijk te generaliseren. Dit principe werd toegepast in een model van de verspreiding van de verlaging van geboorte- en sterftecijfers vanuit Engeland over het Europese continent van 1880 tot 1930. Deze hypothese werd getoetst en behoefde niet verworpen te worden.

Malkin (Parijs) bracht een interessante analyse van lokale arbeidsmarkten in Frankrijk.

Verbale opstellen

De derde categorie van onderwerpen zijn de verbale opstellen. Britton Harris (Philadelphia) kantte zich tegen de maximalisering als uitgangspunt van veel theoretische beschouwingen „omdat zij veelal toch niet mogelijk is”, en stelde er tegenover zijn zogenaamde heuristische methode, waarbij als uitgangspunt geldt dat men systematisch naar optimale punten, alternatieven zoekt, die niet noodzakelijk maxima behoeven te zijn in de wiskundige zin van het woord. Een ander voorbeeld van een nieuwe ontwikkeling bracht de lezing van Hanappe (Parijs) die de ruimtelijke strategie van multinationale bedrijven beschreef. Hij sprak in dit verband over drie regio's van herkomst van dergelijke bedrijven: de Verenigde Staten, West-Europa en Japan. Aldus werd terloops aan het woord regio naast de bestaande betekenissen van intergemeentelijk, in-

Toekomstonderzoek

DRS. P. RESSENAAR

Bij de NV Uitgeversmaatschappij Kluwer is een losbladig handboek verschenen over toekomstonderzoek¹⁾, waarmee de geïnteresseerde lezer in staat wordt gesteld zich op relatief gemakkelijke wijze in de vele facetten van dit onderwerp te verdiepen. Het gaat hier om een documentair handboek, waarin een groot aantal publikaties worden samengevat of weergegeven. Het stelt de lezer in staat, kennis te nemen van hetgeen beroepstoekomstonderzoekers over motieven, methoden, plaats en perspectieven van hun werk hebben kenbaar gemaakt. Het aantal publikaties op dit terrein is gezwellen tot een dermate onoverzichtelijke stroom, dat het praktisch alleen nog op deze wijze mogelijk is redelijk op de hoogte te blijven van wat er gaande is. Door het losbladige karakter van deze publikatie kan men ook regelmatig de meest recente ontwikkelingen signaleren.

Tallose burgers staan tamelijk weerloos en passief tegenover de meningen van de vele deskundigen, waarmee men dagelijks gebombardeerd wordt. De bedoeling van deze publikatie is, de afstand tussen deskundigen en burgers te overbruggen. Dit is op zichzelf een uiterst nuttige en belangrijke doelstelling. Het is immers levensgevaarlijk voor de democratie, wanneer deskundigen ongecontroleerd hun gang zouden kunnen gaan. Hoewel men zou kunnen betwijfelen of dit handboek geheel en al aan deze doelstelling beantwoordt, is het bepaald wel een goede stap in die richting.

In verschillende hoofdstukken wordt het terrein van onderzoek vanuit diverse gezichtshoeken gezien. In het eerste hoofdstuk wordt getracht, te laten zien waar het naoorlogse toekomstonderzoek nu eigenlijk vandaan komt. Hieruit blijkt dat het naoorlogse toekomstonderzoek op

gang is gebracht en wordt gehouden door institutionele belangen, door cultuur-analytische ideeën en door de bewustwording van dreigende catastrofes.

Daarna wordt een samenvatting gegeven van de toekomstvoorstellingen, die uit de jaren zestig en zeventig stammen. Men denke bijv. aan Daniel Bell, Jean Fourastié, Touraine en Theobald. Naast de meer visionaire toekomstvoorstellingen, zijn er ook gekwantificeerde prognoses op het sociaal-economische vlak opgenomen. In een apart hoofdstuk wordt vervolgens de betekenis van de utopie onder de loep genomen. De utopie schildert mogelijke samenlevingen en heeft dus nauwe banden met alle bewegingen die zich bepaalde politieke doeleinden stellen. Hier-

¹⁾ *Toekomstonderzoek: theorie en praktijk*, Kluwer, Deventer, f. 37,50, de paginaprijs van de supplementen bedraagt f. 0,12.

terprovinciaal en bovennationaal, nog de betekenis van continentaal toegevoegd.

Parr (Philadelphia) en Lambooy (Amsterdam) poneerden theorieën omtrent de stedelijke groei. Parr verdedigde het groeipoolconcept tegen de „central place analysis” voornamelijk omdat de laatstgenoemde methode te statisch is. Een groeipool en zijn „hinterland” beïnvloeden elkaar. Lambooy werkte het concept van de „geonomic space”, oorspronkelijk door Perroux gesteld, uit, waaraan hij de inhoud gaf van een „multidimensionele structuur van objecten, eigenschappen en relaties voor zover zij relevant zijn voor het gebruik van de aarde door de mens”. Naast economische factoren die een bedrijf of instelling aan een centrum binden zijn er volgens Lambooy

symbiotische, die bijvoorbeeld op het psychologische vlak kunnen liggen.

Overziende

De conferentie overziende moet worden gesteld dat weinig aandacht is geschonken aan de ontwikkeling op zeer lange termijn, met name zoals deze wordt gesteld door de Club van Rome. Zo ontbrak de problematiek van de uitputting. Wel kwam het vervuilingprobleem sterk naar voren, vooral van de kant van de Amerikanen. Overigens lijkt de integratie van de economische en de geografische wetenschap althans in theorie ver voortgeschreden. De getoetste theorie en de praktijk gaan evenwel minder ver.

Aan het slot van zo'n conferentie

vraagt men zich af wat het nut is, maatschappelijk en individueel. Wel-aan, de persoonlijke overdracht van gedachten en de toespitsing in een discussie is toch wel zeer efficiënt; een dergelijke hoeveelheid informatie doe je uit geschriften in één week niet op. (De stukken werden staande de conferentie uitgereikt). Het is precies gelijk aan het verschil tussen een verkoopgesprek en gedrukte reclame. Daarom: de gastheren van de Nederlandse Economische Hogeschool en het Nederlands Economisch Instituut, Hendriks en Klaassen, boden aan de aanwezige wetenschapsmensen de gelegenheid om op een prettige wijze bij te blijven, en aan de praktijkmensen om op een efficiënte wijze bij te tanken. Het was allemaal heel serieus.

L. A. van der Linden

na wordt diepgaand aandacht besteed aan de methoden en technieken van het toekomstonderzoek. De waarschijnlijkheidsberekening, extrapolaties, technologische voorspellingen en de Delphi-methode passeren alle de revue, terwijl ook aandacht wordt besteed aan de speltheorie en de operations research.

Vervolgens wordt uitvoerig ingegaan op het fenomeen „planning”, zoals dat in verschillende landen, o.a. in Nederland, voorkomt. De Nederlandse activiteiten op dit gebied worden blijkens de inhoudsopgave (van de tekst zelf is pas een deel gepubliceerd) vrij uitvoerig beschreven. Het onderscheid tussen prognose en planning wordt uit de doeken gedaan. In een volgend hoofdstuk komt het wetenschapskarakter van de futurologie aan de orde, waarbij tevens de ideologische achtergronden van het naoorlogse toekomstonderzoek worden besproken. Andere onderwerpen die nog aan de orde komen, zijn de technologische vooruitgang, de modellenbouw, de cybernetica, de informatietheorie, programmering en de interdisciplinaire aspecten van het toekomstonderzoek. Uiteraard zal ook een bibliografie en een overzicht van instituten en vakbladen op dit gebied niet ontbreken.

Op dit moment is nog slechts een deel van het handboek gevuld. Een aantal van de losbladige hoofdstukken c.q. paragrafen moet nog verschijnen. Het is dus slechts in beperkte mate mogelijk om een totaalindruk van deze publikatie te geven. Uit de pagina's die nu zijn afgedrukt, krijgt men niet de indruk dat de lezer zich met deze stof snel in de behandelde problemen kan oriënteren. Verschillende paragrafen zijn nogal beschouwend van aard en de indeling maakt het niet steeds even gemakkelijk snel een bepaald onderwerp te vinden. Desalniettemin is het een interessant en waardevol boekwerk geworden, waarin de bestudering van de toekomst op een degelijke wijze wordt beschreven en uiteengezet.

Als echt naslagwerk vind ik het wat minder geslaagd. Daarvoor zijn de paragrafen wat aan de lange kant. Dit doet echter niets aan de waarde van dit boekwerk af. Voor de lezer, die wel een naslagwerk wil, waarin hij snel een korte beschrijving van een begrip of term uit de sfeer van het toekomstonderzoek kan vinden, kan ik het tweetalige (Frans-Engels) boek van François Hetman: *The language of forecasting* aanbevelen²⁾.

In meer dan 500 bladzijden vindt men daarin alle begrippen en termen die in toekomststudies worden gehanteerd. Omdat een groot deel van de literatuur over dit onderwerp toch in een vreemde taal is geschreven, is dit naslagwerk ook voor de Nederlander wel een buitengewoon nuttig werkje. In een tijd van babylonische spraak-

verwarringen zijn publikaties als de bovenstaande een groot gemak voor de eenvoudige burger, die probeert een beetje bij te blijven.

P. Ressenar

²⁾ François Hetman, *The language of forecasting — le langage de la prévision*, Futuribles, SEDEIS, Parijs, 1969.

Prof. Dr. J. F. Haccoû: Termijnhandel, termijnmarkten en speculatie (goederen). Stenfert Kroese NV, Leiden, 1971, 180 blz., f. 25.

Het boek van Prof. Haccoû *De termijnhandel in goederen*, verschenen in 1947, geldt terecht nog steeds als het Nederlandse standaardwerk over deze handelsvorm. Van dezelfde auteur is een beknopte uiteenzetting over verschillende aspecten van de termijnhandel verschenen, waarin diepgaande theoretische analyses bewust achterwege zijn gelaten.

Het boek kan als een welkome aanwinst worden beschouwd voor het Nederlandse publiek, dat niet bepaald met literatuur over de termijnhandel wordt verwend. De voor niet-ingewijden nogal ondoorzichtige technische aspecten van de termijnhandel worden door de duidelijke betoogtrant van Prof. Haccoû voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. Belangrijk daarbij is, dat aandacht wordt besteed aan de internationale ontwikkeling van de termijnhandel in de naoorlogse jaren en aan de recente Amerikaanse literatuur over de termijnhandel.

De auteur omschrijft termijnhandel als: het kopen en verkopen van goederen voor levering op een toekomstig tijdstip met de bedoeling deze goederen op dat overeengekomen tijdstip niet te ontvangen noch te leveren, doch tot afwikkeling van het contract te komen door verrekening van het prijsverschil tussen de oorspronkelijke en een nieuwe, aan deze tegengestelde transactie.

Uit het boek blijkt, dat deze handelsvorm zich in het naoorlogse Nederland niet meer heeft kunnen ontplooiën. Alleen de in 1958 opgerichte termijnmarkt voor consumptie-

aardappelen kan op redelijke omzetten bogen. De termijnmarkten voor mais, gerst, copra, lijnzaadolie, koffie, suiker, rubber en peulvruchten (Amsterdam, Rotterdam) functioneren niet of nauwelijks meer.

Waar de termijnhandel niet primair op voortstuwing van de goederen in de bedrijfskolom is gericht, rijst de vraag of desondanks toch sprake kan zijn van een reële economische functie. Deze vraag wordt door de auteur in algemene zin zonder aarzeling bevestigend beantwoord, omdat zijns inziens het functioneren van de effectieve markt — en het opereren van de daarbij betrokken partijen — wordt vergemakkelijkt door het bestaan van de termijnmarkt. De termijnmarkt kan bescherming bieden (via „hedge”-transacties) tegen de gevolgen van ongewenst volgtijdig prijsrisico verbonden aan een bepaalde positie op de effectieve markt. Voorts kan de snelle reactie van termijnmarkt-speculanten op nieuwe marktgegevens bijdragen tot een reële prijsvorming op de effectieve markt en daarmee tot een doelmatige allocatie. Het feit, dat het instrument van de termijnhandel blijft bestaan en zelfs steeds verder terrein wint, geeft volgens de auteur ook een aanwijzing voor het nut van dit instrument voor het bedrijfsleven.

De positieve waardering van Prof. Haccoû voor de termijnhandel zal ten aanzien van een aantal „klassieke” markten nauwelijks op tegenspraak stuiten. Voor een aantal meer problematische termijnmarkten zal

het economische nut weliswaar theoretisch beschrijvend kunnen worden aangeduid, doch er zal te weinig objectieve praktisch informatie beschikbaar zijn om de uitspraak met feiten te schragen.

De gebrekkige informatie over de werkelijke gang van zaken op de meeste — vooral de niet-Amerikaanse — termijnmarkten bemoeilijkt het schrijven over dit onderwerp. Zo is veelal weinig bekend over de mate van participatie en over de motivering van de verschillende categorieën van het marktpersoneel (oerproducenten, voorraadhoudende handel, verwerkende bedrijven, arbitrageanten, gelegenheids- en beroepsspeculanten).

Hoewel Prof. Haccoû positief tegenover de termijnhandel staat, heeft hij oog voor onvolkomenheden, die in de praktijk naar voren kunnen komen. Hij signaleert echter, dat manipulaties in de vorm van misleidende biedingen, uit-contract-wippen en schijntransacties belangrijk minder voorkomen dan in vroeger tijden. Wel meent hij, dat blijvende waakzaamheid jegens het „corneren” geboden is.

Centraal bij de termijnhandel staat altijd weer de vraag of er voldoende samenhang is tussen de termijnprijs (standaardkwaliteit) en de prijzen op de effectieve (deel)markt(en). Naarmate deze samenhang gebrekkiger is, wordt het gebruik van de termijnmarkt voor „hedge”-doeleinden riskanter. De markt krijgt dan meer het karakter van een ontmoetingspunt voor speculanten en arbitrageanten, waarbij de deelnemers met het grootste technische inzicht en het grootste uithoudingsvermogen een voorsprong hebben op de meer amateuristische en kortademige medespelers. Tot nu toe zijn voorstanders van termijnhandel er steeds in geslaagd voorbeelden te vinden van langdurige prijssamenhang tussen termijnmarkt en effectieve markt; anderzijds hebben tegenstanders steeds voorbeelden kunnen vinden van het uit de pas lopen der betreffende prijzen.

Prof. Haccoû besteedt in zijn boek veel aandacht aan technische aspecten, met name aan de voorwaarden, waaraan moet worden voldaan, wil een termijnmarkt op economisch verantwoorde wijze kunnen functioneren. Daarbij komen kwesties aan de orde als basiskwaliteit, leveringsvoorwaarden, marktleiding, manipulatiebestrijding, „hedge”- en arbitragetechniek enz. Niet aan de

orde komt de vraag in hoeverre structuurwijzigingen in de effectieve voortstuwing de functie van de termijnhandel kunnen beïnvloeden. Factoren als concentratietendities (schaalvergroting) bij vragers en aanbieders, integratie binnen de bedrijfskolom, internationale vervlechtingen, nieuwe mogelijkheden voor effectieve tijdaffaires enz. zullen van betekenis zijn voor de samenstelling en de motivering van het marktpersoneel. De omvang en uitwerking van structuurwijzigingen zal uiteraard van markt tot markt verschillen. Daarin ligt waarschijnlijk ook de verklaring voor het feit, dat Prof. Haccoû er in zijn algemeen oriënterend boek niet bij stilstaat. De beoogde beknoptheid staat niet toe diep op de bijzondere problemen van afzonderlijke markten in te gaan.

Wie wel wat meer specifieke en tevens speculatief gerichte informatie wenst, kan het boek van Leo Stein-

berg *Chancen und Risiken der Warenterminspekulation* (Vaduz, 1972) raadplegen. Wie breedvoerige theoretische beschouwingen, soms uitmondend in econometrische exercities, niet schuwt, oriëntere zich op de Amerikaanse literatuur. Aan de in algemene zin geïnteresseerde Nederlandse lezer kan het boek van Prof. Haccoû warm worden aanbevolen. De duidelijke eigen visie, die de auteur in zijn werk neerlegt, verhoogt de leesbaarheid, ook voor andersdenkenden.

Wellicht kan dit boek ertoe bijdragen, dat in Nederland de aandacht voor andere marktvormen met een bijzondere techniek toeneemt. Opvallend in ons land is met name de geringe belangstelling van de kant van de „wetenschap” voor het functioneren van de effectenmarkt onder veranderende structurele omstandigheden.

C. de Schipper

Norbert Elias: Wat is sociologie? Het Spectrum, aula 462, Utrecht, 208 blz., f. 5,50.

Met titels als „Wat is sociologie?” moet men in het algemeen voorzichtig zijn. Dat is ook in dit geval noodzakelijk. Elias geeft onder deze titel geen overzicht van het terrein van de sociologie met zijn verschillende opvattingen en stromingen, maar richt zich tegen een bepaalde opvatting en stelt daar de zijne voor in de plaats.

In de eerste plaats gaat hij in op de geheel eigen aard van de sociologie. Deze aard vereist een eigen manier van denken die bij veel sociologen, die zich bedienen vanuit de natuurwetenschappen e.d. overgenomen modellen, niet aanwezig is. Dergelijke modellen, doen geen recht aan de menselijke samenleving, die door de sociologen wordt bestudeerd. In de samenleving vormen zich structuren van geheel eigen aard, die door Elias figuraties worden genoemd, en die voortkomen uit vervlechting van interdependente individuen of groepen van individuen. De socioloog heeft als taak deze figuraties, die zich in grote verscheidenheid voordoen, te bestuderen. Elias zet zich sterk af tegen de volgens hem veel te statische opvattingen in de sociologie. De realiteit, meent hij, kan goed worden benaderd met behulp van zogenaamde spelmodellen, waarin het proceska-

rakter van betrekkingen van onderling afhankelijke mensen duidelijk kan worden gemaakt.

Het grote bezwaar tegen dit boek is, dat Elias doet alsof hij de eerste is die bezwaren heeft tegen bepaalde opvattingen in de sociologie. Uitgaande van het notenapparaat dat hij gebruikt, lijkt het alsof hij niet of nauwelijks kennis heeft genomen van hetgeen door allerlei vakbroeders van diverse pluimage reeds is opgemerkt. De enige moderne sociologen die in de index voorkomen zijn Merton en Parsons die Elias voornamelijk in kritische zin aanhaalt. Elias doet of het structureel-functionalisme en de uitwassen daarvan nog nooit door iemand zijn bekritiseerd, en wekt de indruk, dat de sociologie een vrij homogene leer is, waar nodig het mes in moet worden gezet. De enige die een bruikbaar mes heeft is hijzelf. Dit „freischweben” van de andere vakbroeders kan tot merkwaardige opvattingen leiden waarvan we een voorbeeld zullen laten volgen.

In de flaptekst, die duidelijk inspeelt op de bij sommige hedendaagse sociologen bestaande afkeer van de empirie, wordt beweerd: „De op cijfers en statistieken blind gestaarde sociologen ontmoetten in Elias een man met een verfrissende visie”. Deze uitspraak is merkwaardigerwij-

ze in tegenspraak met de conclusies die men uit het werk van Elias kan trekken. Een belangrijk element van de kritiek, die Elias heeft op de sociologen, is dat ze met abstracties werken die totaal los zijn komen te staan van de sociale werkelijkheid. „Zelfs wanneer men zich tot op zekere hoogte bewust blijft dat maatschappelijke dwang een vorm van dwang is die mensen op elkaar en op zichzelf uitoefenen, dan nog kan men zich in het spreken en denken nauwelijks verzetten tegen de maatschappelijke druk die woorden en begrippen die de indruk wekken, alsof deze dwang evenals bij objecten in de natuur, door „objecten” buiten de mensen op deze mensen uitgeoefend wordt” (blz. 20).

Elias stelt in de plaats van dit model, dat hij een egocentrisch maatschappijbeeld noemt, een ander model: „het beeld van vele afzonderlijke mensen die elementair op elkaar gericht en aangewezen zijn, en die op grond van hun wederzijdse afhankelijkheden met elkaar interdependentiestructuren of figuraties vormen met meer of minder labiele machtsbalansen van de meest uiteenlopende soort” (blz. 15). Het gaat hem erom, dat sociale structuren niets anders dan netwerken zijn van individuen. Men slaagt er het beste in bepaalde sociale verschijnselen goed te analyseren, „als men al die enigszins ontmenslijkte begrippen die men ter kenschetsing van deze ontwikkeling gebruikt, in gedachten weer op mensen herleidt” (blz. 72).

Bij deze gedachtengang wreekt zich de afzijdigheid van de hedendaagse empirie bij Elias. De door hem opgeworpen problematiek, en vooral de oplossing daarvoor, klinkt de moderne socioloog wat vreemd in de oren. Immers wanneer deze een theorie opstelt, van welke abstractiegraad dan ook, zal hij vroeg of laat worden geconfronteerd met het indiceren van de in zijn hypothesen verwerkte variabelen. Dat zal zonder meer het door Elias gewenste effect hebben. In feite kan men het pleidooi voor herleiding van abstracties tot het gedrag van mensen vertalen in de wens de theorie te koppelen aan empirisch onderzoek, althans tot de wens de niet getoetste abstracte uitspraken in operationele termen om te zetten waardoor kan blijken of ze al dan niet empirisch gefalsificeerd kunnen worden.

Wil men verder komen dan alleen maar een aantal min of meer plausible veronderstellingen, dan zal

men toch weer moeten gaan tellen en meten, hetgeen ons via de visie van Elias toch weer bij de cijfers en de statistieken terugbrengt. Dat is trouwens een van de verwijten die men Elias in het algemeen, naast het ontbreken van het in de wetenschap gebruikelijke citeren van vakgenoten, kan maken. Elias beweert zeer veel, maar komt zelden verder dan een voorbeeld ter illustratie; van wetenschappelijke bewijsvoering is meestal geen sprake.

Het boekje is bedoeld een inzicht in de opvattingen van Elias te geven, omdat dit soms erg moeilijk uit zijn grotere studies kan worden gehaald. Een ding blijft echter duister: de methodologisch technische achtergrond van het specifieke soort studies die Elias verricht; de historische sociologie.

Wanneer we tenslotte een oordeel over het boekje moeten geven, komen we tot het volgende. Als inleiding in de sociologie is het door zijn eenzijdigheid onbruikbaar, te meer daar de visie van Elias niet gekoppeld wordt aan de andere literatuur over de problemen die hij aansnijdt en daardoor het noodzakelijke referentiekader mist. Als samenvatting van Elias' ideeën en manier van werken geeft het zeker enig inzicht. Aan zijn soms zeer bruikbare ideeën wordt afbreuk gedaan door de essayistisch-impressionistische manier van werken, die hem onder andere uitspraken over „de” sociologie in de mond geeft die gedeeltelijk of helemaal onjuist zijn. Dit laatste vooral ook, omdat Elias teveel generaliseert en zeer bepaalde opvattingen voor „de” sociologie in zijn geheel representatief doet zijn, waar dat niet juist is.

Cor Boef

Kurt Samuelson: Dat verdomde kapitaal. Elsevier, Amsterdam - Brussel, 1972, 174 blz., f. 9.50.

Kurt Samuelson, docent aan de universiteit van Stockholm, geeft in dit boek een kritiek op de neo-marxistische mythologie. Hij gaat serieus in op de vooral van linksradicalen afkomstige kritiek op het kapitalistische systeem. Hierdoor kwam Samuelson tot een interessante analyse van het nieuwe, linksradicale denken en oefent hij kritiek uit op bepaalde onzakelijke en door de geschiedenis achterhaalde argumenten zonder de heilige koeien van rechts evenwel te ontzien.

Dr. H. G. Advokaat, J. van der Have en Dr. F. L. Pauwels: Retailbanking in Nederland. Publikatie van het Nederlands Instituut voor het Bank- en Effectenbedrijf, no. 12, Herengracht 136, Amsterdam, 1972, 110 blz., f. 8,50.

Deze publikatie bevat de preadviezen van de NIBE-jaardag 1972, die gewijd was aan de retailbanking. Onder retailbanking wordt verstaan het geheel van activiteiten, gericht op het verlenen van een uitgebalanceerd pakket van gestandaardiseerde bankdiensten, tegemoetkomend aan individuele behoeften van de particuliere cliënt.

Dr. Advokaat behandelt in zijn preadvies: „Enkele aspecten van de retailbanken” onder meer het ontstaan van en de factoren die hebben bijgedragen tot de ontwikkeling van de retailbanking. J. van der Have schenkt in zijn preadvies: „Marketing en retailbanking” aandacht aan onderzoek, dienstenontwikkeling en verkoop, terwijl tenslotte Dr. Pauwels in zijn preadvies: „Retailbanking en kostenrekening” ingaat op de noodzaak en de vereisten van een calculatiesysteem voor banken.

In het boekje zijn tevens opgenomen de resultaten verkregen uit een enquête bij een aantal kredietinstellingen.

Groningen? Contactcommissie vestiging bedrijven en instellingen, Bloemsingel 8, Groningen, 1972.

Brochure met informatie over vestigingsmogelijkheden voor bedrijven en instellingen in de stad Groningen. Verscheen zowel in de Nederlandse als in de Engelse taal.

Deepak Lal: Wells and welfare. OECD, Series on Cost-Benefit Analysis, case study no. 1, Parijs, 1972, 162 blz., f. 15.

Deze studie van het ontwikkelingscentrum van de OECD bevat een kosten-batenanalyse van een irrigatieproject in Makarashtra (India).

Aspects de l'unification monétaire Européenne. Société Universitaire Européenne de Recherches Financières, Hogeschoollaan 225, Tilburg, 30 blz.

Bevat de openingsrede van Louis Camu en het eindverslag door Paul Bareau van het 12 t/m 15 januari 1972 in Straatsburg gehouden colloquium over de Europese monetaire unie.